

2.1.5 Skepping van die vrou volgens sekere Deutero-Kanoniese geskrifte

Die boek *Jubilee* is een van die belangrikste boeke van die *Pseudepigrapha*. Dit is tussen 153 en 105 v.C. geskryf en gee 'n grafiese skets van Judaïsme gedurende die laaste twee eeue voor Christus. Die historiese agtergrond reflekteer die Makkabese⁸⁰ leierskap. Dit word beskou as die werk van een outeur, waarskynlik 'n streng Fari-seër of Levitiese priester. Die oogmerk van die outeur was om die boek Genesis só te herskryf dat dit sou voorkom asof die Wet streng deur die aartsvaders onderhou is. Hy het gepoog om te bewys dat hiërdie boek 'n openbaring van God aan Moses was. Dit was sy begeerte om Judaïsme van die negatiewe effekte van Hellenisme te bevry. Die boek *Jubilee* is ook bekend onder die titels: *Klein Genesis*, *Apokalips van Moses*, *Testament van Moses*, *Boek van Adam se dogters* en die *Lewe van Adam* (Tedesche 1962:1002-1003). Die boek was goed bekend by Qumran⁸¹ en toon talle punte van ooreenkoms met die Damaskus Dokument⁸² (Guthrie 1982:996).

Naas die outeur van *Jubilee* se besorgdheid oor die Wet, rites en kultus, staan sy belang in vroue in skerp kontras met die Priesterskrywer van Genesis 1. Sekere verwerkings van die Genesis-narratiewe in *Jubilee* kom selfs simpatiek voor teenoor sekere kontemporêre feministe interpretasies van die Bybelse teks. Hierdie werk is waarskynlik deur 'n manlike outeur saamgestel wat, soos 'n mens kan aflei uit die eerbied wat hy vir aangeleenthede oor reinheid en die huwelik getoon het, 'n hoë agting vir die vroulike karakters in Genesis gehad het. Deur sy herskrywing van die Bybelse verhale het hy die uitbeelding van hiërdie vroulike karakters betekenisvol uitgebrei en verryk. Volgens die outeur het vroue 'n deurslaggewende rol in die geskiedenis van Israel gespeel. Die verhaal van Adam en Eva is een van die talle verwerkings in die boek. Die outeur beskryf die eerste mens as 'n samestelling van 'n man en 'n vrou (Genesis 5:2). Hulle is nie die volle androgieniese mens⁸³ van die rabbynse Midrasj nie, maar bestaan uit Adam en sy rib wat terselfdertyd sy vrou is. Hulle is ook nie die geslaglose aardkreature van feministiese interpretasies⁸⁴ die afgelope

⁸⁰ Leierskap onder Simon Makkabeus en Hirkanus.

⁸¹ Antieke ruïne naby die Dooie See waar 'n gemeenskap – waarskynlik die Esseners – gedurende die 2e eeu v.C. tot die 1e eeu n.C. in afsondering gewoon en gewerk het; bekend vir die Dooie-See rolle wat gedurende 1947 daar ontdek is.

⁸² Een van die Qumran-gemeenskap se dokumente wat tot 'n groot mate herinterpretasies van Bybelse voorskrifte bevat, asook reëls wat verband hou met die organisasie en instellings van die gemeenskap (Vermees 1982:49-50).

⁸³ Sien §2.1.6.4.7.

⁸⁴ Interpretasies van Phyllis Trible in *God and the Rhetoric of Sexuality*. 1978. Philadelphia: Fortress.

dekade nie. Die oorspronklike mens soos beskryf in *Jubilee* is 'n man met 'n onontwikkelde vroulike aspek. Die verhaal van die skepping van die eerste vrou uit Adam se rib (Gen 2:21-24) toon belangrike kontekstuele veranderinge wat die leser se perspektief totaal verander. In die weergawe van die Masoretiese Teks is daar inderwaarheid vier skeppingsverhale van die mens, naamlik Adam (die mens), man en vrou (Gen 1:27), Adam uit stof (Gen 2:7) en die vrou uit die rib van die man Adam (Gen 2:22). In *Jubilee* is daar slegs twee skeppingsgebeure wat drie skepsels tot gevolg het: die man Adam met sy onontwikkelde "vrou" rib, die volontwikkelde eggenoot-vrou uit die rib en die man Adam wat oorbly nadat die rib verwyder is. Volgens die outeur van *Jubilee* is die mens met sy volledige manlike oorheersende eienskap sonder die volledige ontwikkeling van sy vroulike potensiaal, onvolledig (Amaru 1994:609-611).

Amaru (1994:611-612) noem voorts dat in die Masoretiese Teks die fokus van die Tuinverhaal om Adam sentreer. Die Goddelike verbod word aan hóm gegee (Gen 2:16-17). Ná die oortreding word eers hý deur God gekonfronteer (Gen 3:9-12) en met die verbanning uit die tuin praat God uitsluitlik met die "mens" (Adam) (Gen 3:22-24). Die vrou is in hierdie teks sekondêr: 'n negatiewe karakter op die agtergrond. In kontras hiermee word die vrou in *Jubilee* 'n gelyke in die verhaal, omdat Adam nie langer die bron is waardeur sy insae in die Goddelike wil kry nie; beide Adam én die vrou word aangespreek. Verder word die karakter van die vrou baie meer simpatiek aangebied as wat die geval in die Masoretiese Teks is.

Die boek *Judith* word as een van die apokriewe boeke beskou. Dit vertel die verhaal van 'n ryk weduwee wat deur haar bekoorlikheid en geloof vir die Israëliete redding gebring het uit die hande van Holofernes⁸⁵, aanvoerder van 'n vyandige leërmag. Geleerdes stem saam dat die boek oorspronklik in Hebreeus geskryf is. Die duidelik Joodse skrywer was opvallend deur hellenistiese styl en motiewe beïnvloed. Alhoewel die toneelbeskrywing 'n periode kort ná die Jode se terugkeer na Jerusalem uit die Babiloniese ballingskap [538 v.C.] aandui, verwys die verhaal na 'n later datum. Meeste geleerdes dateer die boek self tussen die jare 150 en 125 v.C. – dus in die tyd ná die suksesvolle Makkabese opstand (Winter 1962:1023-1025).

⁸⁵ Holofernes was 'n generaal in die Assiriese leër; die Assiriërs het Judith se stad Bethulia beleër; die boek maak nie deel uit van die Joodse kanon nie (Shulman 1971:105).

Levison (1995:467-468) vergelyk *Judith* 16:14⁸⁶ met Psalm 33:6⁸⁷ en vind sterk ooreenkomste in skeppingstaal tussen die twee lofliedere. Beide lê klem op woord en asem [*Ruag*: Gees, asem]. Netso dui hierdie teks van *Judith* op ooreenkomste met Psalm 104:29-30⁸⁸. Hy is van mening dat hierdie verse van Psalm 104 vol sinspelings na Genesis 2:7⁸⁹ en 3:19⁹⁰ is. Dit verwys na die Psalmis se konsep dat die voortgaande skepping van die bewoonbare aarde deur die skepping van die eerste mens (Adam) moontlik gemaak word. Die psalm van *Judith* toon 'n heroriëntering rakende die begrip oor die skepping. Die outeur van *Judith* maak gebruik van die Hebreeuse werkwoord בנה [*banāh*: bou] wat deurgaans in die Masoretiese Teks vir die bou van stede [soos versterkte stede], altare, tempels en nasies gebruik word, maar slegs eenkeer, naamlik in Genesis 2:22, in die konteks om die eerste vrou te "bou" [en bou: בָּנָה]. Levison (1995:468) maak nou die afleiding dat die lofprysing aan die Skepper in Psalm 104 die beeld van die skepping van die eerste mens [man: Adam] oproep, terwyl die psalm van *Judith* die beeld van die skepping van die eerste vrou oproep. Die fokus in *Judith* op die skepping van die vrou is in ooreenstemming met die uitbeelding van die dapper heldin Judith wat vrou-alleen die volk Israel van 'n vyandige mag bevry het. Voorts is hiërdie psalm self 'n lied wat op vroue gerig is⁹¹. Die intertekstuele eggo van die skepping van die eerste vrou in 'n psalm wat deur 'n prototipiese Joodse heldin gesing word, is opvallend.

'n Mens kan redeneer dat Levison (1995:467-468) inleeskunde op die tekste (soos hierbo bespreek) toepas om sy hipotese te staaf. In die lig van die bespreking van die boek *Jubilee* en die gevolgtrekking waartoe Amaru (1994:611-612) kom dat die outeur van *Jubilee* vroue – en by name Eva – simpatiekgesind was, kan Levison se hipotese geldig wees, naamlik dat die Deutero-kanoniese boek *Judith* die skepping van die eerste vrou beklemtoon. Volgens geleerdes was die outeur van *Jubilee* 'n

⁸⁶ "Laat alle skepsele U dien, / U het gespreek en hulle was daar; / U het U Gees uitgestuur en hulle het geleef! / Want as U gebied, weerstaan niemand U stem" (Mijnhardt 1996:24).

⁸⁷ "Deur die Woord van die Here is die hemele gemaak en deur die Gees [*Ruag*] van sy mond hulle hele leër".

⁸⁸ "U verberg u aangesig, hulle word verskrik; U neem hulle asem weg, hulle sterwe en keer terug tot hul stof. U stuur u Gees uit, hulle word geskape; en U maak die gelaat van die aarde nuut".

⁸⁹ "En die Here God het die mens geformeer uit die stof van die aarde en in sy neus geblaas die asem van die lewe. So het dan die mens 'n lewende siel geword".

⁹⁰ "In die sweet van jou aangesig sal jy brood eet totdat jy terugkeer na die aarde, want daaruit is jy geneem. Want stof is jy en tot stof sal jy terugkeer".

⁹¹ *Judith* 16: "... my suigeling sou neergooi teen die grond ... my maagde sou neem as sy buit. ... die seuns van slawevroue het hulle deurstee, ... ". Verder word Judith self, as vrou, in die lied besing (Mijnhardt 1996:23-24).

man. Die beskrywing van die heldin Judith, in *Judith* 16, is moontlik deur 'n manlike outeur opgeskryf. Mijnhardt (1996:24-25) meen dat die verhaal 'n volksvertelling is wat deur 'n Palestynse Jood in die 2e eeu v.C. opgeteken is met die doel om by sy verdrukke volk vaderlandsliefde aan te wakker. Hierdie heldhaftige daad van Judith kon wél plaasgevind het óf die verhaal kon bloot aan historiese gebeure gekoppel geword het. Alhoewel *Judith* 16 as "Judith se lied" bekend staan, is dit in alle waarskynlikheid 'n oorlewering wat die lied aan haar koppel.

Beide hierdie geskifte word so laat as die 2e eeu v.C. gedateer – dus heelwat later as die terskrifstelling van die boek Genesis. Dit is opvallend dat voorstellings van die vrou in die Masoretiese Teks – waarvan 'n mens kan aanvaar dat die outeurs en redaktors in alle gevalle waarskynlik mans was – feitlik sonder uitsondering negatief is. Met spesifieke verwysing na die uitbeelding van Eva in Genesis 2-3, asook die latere rabbynse interpretasies van die verhaal⁹², word Eva as die prototipe ondergeskikte en onderdanige vrou uitgebeeld. Dit is dus interessant dat die skrywers van *Jubilee* en *Judith* – beide uit dieselfde historiese tydperk – Eva, en dus by implikasie die vrou in die algemeen, in 'n ander, meer positiewe lig stel. Die vraag ontstaan nou of die feministe se standpunt geldig is dat Judaïsme en die Christendom seksistiese godsdienste is met tradisies van manlike leierskap en oorheersing (Christ & Plaskow 1979:1). Of, kan hiérdie standpunt, soos dit in die Masoretiese Teks, Nuwe Testament en rabbynse geskifte geprojekteer word, slegs op 'n eksklusiewe groep antieke geleerdes van toepassing gemaak word?

2.1.6 Buite-Bybelse tradisies oor Adam saam met sy vroue

2.1.6.1 Inleiding

Die vroeë Middeleeuse *Alphabet of Ben Sira*⁹³ verwys na rabbynse tradisies wat verklaar dat Adam vóór Eva 'n ander vrou gehad het. Sy was as *Lilith* [לִילִית] geïdentifiseer. Volgens hierdie tradisies is beide Adam en *Lilith* uit die aarde geskep. Sy vlieg van Adam af weg nadat sy onsuksesvol geëis het dat hy haar as sy gelyke beskou. Die figuur van *Lilith* het moontlik uit die Babiloniese demonologie ontwikkel. In sekere ná-Bybelse Joodse Midrasj-tekste word sy uitgebeeld as iemand

⁹² Sien §2.1.3.5.

⁹³ 'n Bybelse kommentaar wat êrens tussen die 7e en 10e eeu n.C. geskryf is (Umansky 1987:554).

wat klein kindertjies asook swanger vroue doodmaak en vir sterftes by kindergeboortes verantwoordelik is. Vroue en kinders het derhalwe amulette gedra om hulle teen haar vernietigende magte te beskerm (Nathanson 1993:437). Volgens Adler et al (1968:27) word *Lilith* as die ekwivalent van die Engelse vampier beskou.

Hierdie rabbynse tradisies en ander tekste oor *Lilith* word deur feministe geïnterpreteer as materiaal wat deur manlike outeurs geskep is as antitese vir Eva, wat gewoonlik as 'n onderdanige en afhanklike vrou uitgebeeld is. In teenstelling met *Lilith* – wat kinders doodmaak – is Eva 'n verwekker en versorger van kinders. Die feministe vestig positiewe aandag op *Lilith* se selfvertroue en eis gelyke regte in gemeenskappe waar vroue regtens en sosiaal ondergeskik aan mans is (Nathanson 1993:437).

2.1.6.2 Voorkoms van *Lilith* in die Bybel

Die enigste verwysing na *Lilith* in die Bybel is in die Ou Testament in Jesaja 34:14, naamlik:

"En boskate sal wilde honde teëkom, en veldduiwels mekaar ontmoet; ook woon die naggees [*Lilith* לִילִית] daar in vrede en vind 'n rusplek vir hom" [sic: haar].

Die hele hoofstuk 34 is 'n profetiese uitspraak oor Edom⁹⁴ wat volgens die uitspraak 'n verlate landstreek gaan word. Allerlei demone, onder andere *Lilith*, woon daar. Variante weergawes van antieke vertalings van die Ou Testament verklaar *Lilith* op verskillende maniere. Symmachus⁹⁵ byvoorbeeld gee die naam van die Griekse demoon *Lamia* wat ooreenstem met *Lamia*⁹⁶ ["avenging fury"] in Hiëronimus⁹⁷ se Vulgaat. Die vertaling *onokentauros* van die LXX herinner aan amulette wat *Lamashu*⁹⁸ voorstel waar sy op 'n donkie staan. Alhoewel Jesaja 34:14 die enigste Bybelse verwysing na *Lilith* is, kom die naam wel verskeie kere in Joodse geskrifte

⁹⁴ Die landstreek het vanaf Wadi Zered [aan die suidoostelike punt van die Dooie See] tot aan die Golf van Akaba gestrek. Die gebied het weerskante van die *Arabah* of Wildernis van Edom gelê. Die Edomiete was afstammeling van Esau (Edom) (Thompson 1982:298).

⁹⁵ 'n Stylvolle 2de-eeuse Griekse vertaling van die Ou Testament (Deist 1990:249).

⁹⁶ Sien §2.1.6.4.1.

⁹⁷ Voorste Bybelkundige van sy tyd in die Westerse Kerk (ca. 345-420). Bekend vir sy Latynse weergawe van die Bybel, die Vulgaat (Demarest 1988:188).

⁹⁸ Sien §2.1.6.4.1.

voor⁹⁹ (Hutter 1999:521). In aansluiting by Hutter noem Douglas (1980:905) dat die onderskeie Bybelvertalings aan die naam *Lilith* verskillende betekenisse – en dus vertalingsmoontlikhede – heg. Die AV vertaal dit met "screech owl", die RV met "night-monster", die RSV met "night hag" en die NIV met "night creatures". Dit is egter misleidend om na aanleiding van die vertalings hierdie wese noodwendig met die nag te assosieer. Douglas (1980:905) meen daar is geen getuienis dat die woord *Lilith* mitologies verklaar moet word nie, aangesien meeste van die wesens wat in Jesaja 34 gelys word werklike diere of voëls is.

Schoors (1972:14, 200-204) dui aan dat outentieke uitsprake van die profeet Jesaja in die boek Jesaja hoofstukke 1-39 gevind word. Heelwat latere teksgedeeltes is egter ook in hierdie hoofstukke opgeneem. Dit sluit 'n versameling in wat as die "Klein Apokalips" onderskei word, bestaande uit hoofstukke 34-35. Hiërdie versameling vorm 'n literêre eenheid. Die eerste gedeelte (Jes 34:1-4) beskryf 'n kosmiese katastrofe. Vanaf Jesaja 34:5 is 'n aankondiging van Jahwe se strafgerig wat op Edom toegespits is. Histories verwys dit moontlik na die inname van Juda deur Edom asook deur van die ander omringende volke (ca. 485 v.C.) [sic 585 v.C.]. North (1962:737) sluit hierby aan en noem dat hoofstukke 34 en 35 twee eskatologiese poëtiese gedeeltes bevat. Jahwe se oordeel oor veral Edom (Jes 34:5-6) het te make met 'n baie ou vete tussen Israel en Edom (Jakob en Esau). Hierdie vete bereik 'n hoogtepunt toe die Edomiete van hulle "broers" se katastrofe in 586 v.C. misbruik gemaak het¹⁰⁰.

Anders as die boeke Jeremia, Deutero-Jesaja, Esegieël en Obadja, bevat die eerste aantal hoofstukke van Jesaja geen vervloeking oor Edom nie. In hoofstuk 34 is daar egter 'n verdoemende uitspraak teen Edom. In vers 14 word die volk gekonfronteer met 'n "nagspook" [naggees] en met "veldgeeste" [veldduiwels]. Die nagspook is 'n vertaling van *līlīt*, wat in latere Joodse literatuur as 'n vroulike vampier geïdentifiseer word. Vers 14 bevat spore van 'n vroeëre mitologiese wêreldbeskouing (Snijders 1969:329-332). Verder is Snijders (1969:332) van mening dat geleerdes soos GR Driver die ontmitologisering té ver dryf wanneer hulle van die *līlīt*-van-die-nag 'n uil

⁹⁹ Sien §2.1.6.4.2 - §2.1.6.4.4.

¹⁰⁰ Die laaste Judeërs is rondom 586 v.C. in ballingskap na Babilonië weggevoer; die tempel in Jerusalem was verwoes. Die Edomiete het die geleentheid aangegryp om agterblewe Judeërs aan die Babiloniërs uit te lewer, asook om die stad te plunder (Potgieter 1999: 1037).

wil maak. Schoors (1972:204-205) voeg hierby dat legendariese woestyndiere in vers 14 op die toneel verskyn, so ook die vroulike demoon *Lilith* wat aan die Mesopotamiese stormdemon *Lilitu* verwant was¹⁰¹. Deur die assonansie met *laijlā* (nag) word sy deur die Israeliete as 'n nagdemon beskou. In latere Joodse literatuur is sy 'n soort vampier analoog aan *Lamia*.

Die tweede segment van hoofstuk 34, naamlik vers 9-15, het nie 'n vaste struktuur nie. Die eerste gedeelte hiervan (verse 9-10) gee in terme van Sodom en Gomorra 'n uitspraak van vernietiging. Verse 11 en 13-15 beskryf die diere wat die voorheen bewerkte landstreek sal bewoon. Hierdie teksgedeelte word deur 'n lys van twaalf diere en demone oorheers. Twee demoniese wesens wat genoem word, naamlik die veldduiwels (שְׁעִיר) en die naggees (לִילִית), is van mitologiese oorsprong. *Lilith* was in Mesopotamië welbekend. Die naggees [*Lilith*] en die pylslang (Jes 34:14-15) word as woestynwesens geïdentifiseer. Die meerderheid van hierdie wesens is werklike, onrein diere en voëls, terwyl die twee demoniese wesens denkbeeldig en die verpersoonliking van chaos is. Latere tradisies, beide Joodse en Christelike, het 'n illustratiewe voorstelling van *Lilith* ontwikkel [byvoorbeeld in die skilderkuns]. Uit 'n Ou-Testamentiese perspektief kan daar egter weinig oor haar gesê word (Beuken 2000:289, 299-300).

2.1.6.3 Etimologie van die naam *Lilith*

Lilith het haar oorsprong in die Sumeriese mitologie as 'n godin van verlatenheid. Sy is ook geassosieer met die Babiloniese demoon *Lilitu* wat mans haar prooi gemaak het (Storm 2001:50).

Die naam is afgelei van die Sumeriese *lil* wat "wind" of "gees" beteken. Dit hou geen verband met die Hebreeuse *lāyil* (nag) [of לִילִית] soos voorheen veronderstel is nie (Gaster 1962c:133). Die Sumeriese *lil* is in die vorm *lilu* deur die Semiete van Mesopotamië as die naam van 'n demoon oorgeneem. Die ooreenstemmende vroulike vorm is *lilitu* waaruit *Lilith* ontwikkel het. *Lilu*, *Lilitu* en *Ardat Lili*¹⁰² het 'n Triade gevorm wat oorspronklik moontlik niks meer as wind, winde of geeste was

¹⁰¹ Sien §2.1.6.4.1.

¹⁰² Diensmaagd van *Lilu*.

nie. Later was hulle egter as nagskimme of nagdemone beskou (Gaster 1969:578-579). Hutter (1999:520-521) sluit hierby aan en noem dat die domein van die Triade die stormwind was. *Lilû* was die suidwestewind, terwyl *lilitu* soos 'n wind deur die venster van 'n huis gevlieg het. Mense het dus die voorstelling gehad dat die wind soos 'n voël vlieg. Gedurende die Middel-Babiloniese tydperk het *Lilith* en *Lamashtu*¹⁰³ geassimileer.

Sommige geleerdes stel *Lilith* gelyk aan die Sumeriese *Belit-ili* (*Belili*) of die Kanaänitiese *Baalat* (Myers 1987:657). Cayne et al (1988:341) toon aan dat die demone waaraan *Lilith* geboorte gegee het *Lilim* genoem is.

Douglas (1982:701) noem dat met die ontwikkeling van die Babiloniese en Persiese invloede [net voor en na die Babiloniese ballingskap in 586 v.C.] die naam *Lilith* begin verskyn het. Dit is 'n leenwoord wat van die Assiriese demoon van die nag *Lilitu* afgelei is. Hy stem saam met Gaster (1962c:133) dat hierdie demoon nie noodwendig met die nag verbind kan word nie. Die duisternis waarvan sommige demone gehou het, is deur woestynstorms veroorsaak. Die Sumeriese woord vir stormwind is *LIL-LA*.

Uit bogenoemde bespreking word die afleiding gemaak dat die oorsprong van *Lilith* uit die Sumeriese mitologie is. Terselfdertyd kan sy met die Babiloniese demoon *Lilitu* geassosieer word. Die naam hou geen verband met die Hebreeuse *lāyil* (nag) nie, maar wel met wind – en meer spesifiek stormwind. Deur die etimologie van die naam word 'n belangrike skakel gevind met die mitologiese oorsprong van die legendariese figuur *Lilith*.

2.1.6.4 *Lilith* in antieke buite-Bybelse en Middeleeuse verhale

2.1.6.4.1 Verwantskap met mitologiese figure

Alhoewel Douglas (1980:905) meen dat daar geen seker getuienis is vir 'n mitologiese interpretasie van *Lilith* nie, is daar tog 'n aantal mitologiese figure wat aan *Lilith* gekoppel word.

¹⁰³ Sien §2.1.6.4.1.

As 'n Sumeriese stormdemon was *Lilith* ook as *Lalla* of *Lilitu* bekend. Sy was verantwoordelik vir storms, chaos, boosheid, die nag, die maan, kennis, opvoeding en die reg. Sy word in 'n Sumeriese teks van ca. 2400 v.C. genoem (Ann & Imel 1993:336). Gaster (1962b: 819) noem dat *lilitu* die vroulike ewebeeld is van 'n tipe demon genaamd *lilû*. Hutter (1999:520) bevestig die Mesopotamiese getuienis vir die bestaan van die demon *lilitu/lil* in die Sumeriese *Gilgamesh*-epos sover terug as die 3e millennium v.C. Volgens hierdie verhaal het *Inanna (Ishtar)* 'n boom geplant met die hoop om sy hout te gebruik vir 'n troon en 'n bed vir haarself. Soos wat die boom gegroei het, het 'n slang sy nes by die wortels gemaak. *Anzu*¹⁰⁴ het bo in die boom gaan lê, terwyl die demon *ki-sikil-lil-lá* haar nes in die stam gemaak het. *Gilgamesh* moes die slang doodmaak. *Anzu* en die demon het gevlug; *Gilgamesh* kon die boom afkap om die hout aan *Inanna* te gee.

Hutter (1999:520-521) verwys voorts daarna dat die seksuele aspek van *lilitu* en *(w)ardat lilî*¹⁰⁵ belangrik is. Hierdie twee mitiese figure het nie mans gehad nie en het deur vensters in mans se huise ingegaan om hulle te verstrik. Hulle seksualiteit was nie 'n normale seksualiteit nie. Die *(w)ardat lilî* is 'n meisie met wie 'n man op 'n ander manier seksueel verkeer het as met sy vrou. Hierdie demone kan ook met *Ishtar* vergelyk word wat by 'n venster staan op die uitkyk vir 'n man om te verlei en dood te maak. Hutter (1999:520-521) kom tot die gevolgtrekking dat die vroulike demon *lilitu* – of *(w)ardat lilî* – as 'n jong meisie beskou moet word wat nie volwassenheid bereik het nie. Sy is derhalwe onophoudelik op soek na 'n manlike metgesel. Omdat sy nie seksuele vervulling kry nie is sy voortdurend die verleidster van mans. Volgens Van Reeth (1994:147) was *Lilitu* een van die boosaardige vroulike demone van die Akkadiërs wat mans snags geterg het. Onder die Sumeriërs was sy bekend as *Kiskil-lilla* wat aan die Hebreuse *Lilith* herinner. Haar manlike teenhanger *Lilû* het slapende vroue aangerand. Hutter (1999:520) meen 'n aanduiding dat *Lilith* se seksualiteit ook nie normaal was nie, geïllustreer word deur verwysings dat sy nie kinders in die wêreld kon bring nie en ook nie melk gehad het nie. As sy, as 'n bedrieglike soogvrou, haar bors vir 'n baba gegee het, het daar gif uit haar bors gekom. In hierdie aspekte van seksualiteit stem *Lilith* se karakter

¹⁰⁴ Mesopotamiese seemonster van die oerwaters; genereerder van lewe wat sy vernietig sodat dit weer hernu kan word; ekwivalent aan *Ishtar* (Ann & Imel 1993:318).

¹⁰⁵ Sien *ardat*, §2.1.6.3.

ooreen met dié van *Lamashtu*. Dit lei daartoe dat sedert die Middel-Babiloniese tydperk *Lilith* en *Lamashtu* met mekaar geassimileer het.

Lamashtu is van Mesopotamiese oorsprong. Sy was 'n bose demoongodin wat siekes getreiter het en kinders met peste besmet het. Sy was die dogter van *Anu*¹⁰⁶ en is as ekwivalent aan die godinne *Dimme*¹⁰⁷ en *Lamasthu*¹⁰⁸ beskou. *Lamme* en *Lamastu* is alternatiewe vorms van die naam *Lamashtu*. Voorts is *Lamashtu* ook aan *Lamassu*¹⁰⁹ gekoppel (Ann & Imel 1993:336).

In aansluiting by Hutter (1999:520-521) wys Riley (1999:236-237) daarop dat *Lamashtu* in latere Joodse *folklore* met *Lilith* gelykgestel is. *Lamashtu* wat in 'n skrikwekkende gedaante verskyn het, het vroue by geboorte bedreig en pasgebore babas gesteel. In die Joodse *folklore* was *Lilith* ook as 'n kinderdief bekend. Volgens die Mesopotamiese verhaal van *Atrahasis* is die demoon *Pashittu*, 'n kinderdief, deur die gode geskep om die bevolkingsgetalle onder beheer te hou. Gaster (1962b:819) is egter van mening dat *Lilith* heeltemal onderskeibaar is van die Mesopotamiese kinderdief *Lamashtu*. Volgens die Kanaänitiese *Arslan Tash*-amulet¹¹⁰ is *Lilith* en *Lamashtu* egter so vroeg as die 8e eeu v.C. in Sirië in die populêre opvatting met mekaar verwar. Omdat die twee maklik verwar is, het *Lilith* die analoog geword van die klassieke *Lamia*, *Empousa*¹¹¹ en *Gello*¹¹².

¹⁰⁶ *Anu* was die Babiloniese godin van hemel en hel; alternatiewe vorms is *Anan* en *Anat*; laasgenoemde was ook bekend onder die Ugariete, Kanaäniete en Gariete; sy was 'n oorlogsgodin wat chaos voorgestel het en met geweld en intense seksualiteit geassosieer is (Ann & Imel 1993:317-318).

¹⁰⁷ *Dimme* was 'n Sumeriese en Mesopotamiese godin, bekend as die vernietiger van lewe en verantwoordelik vir kraambedkoors en ander siektes by pasgebore babas (Ann & Imel 1993:327).

¹⁰⁸ *Lamasthu* was van Sumeriese oorsprong; bekend as 'n vernietiger van lewe; gekoppel aan boosheid, wilde diere en reptiele (Ann & Imel 1993:336).

¹⁰⁹ *Lamassu* was bekend in Sumerië, Mesopotamië en Assirië; sy was die vernietiger van lewe en volgens die Assiriërs verantwoordelik vir die dood van kinders; die Semiete het haar as 'n goedaardige beskermmonster beskou; as *Lama* was sy 'n Sumeriese beskermgodin; sy was beskermgodin van die stad Susa (Ann & Imel 1993:336).

¹¹⁰ Amulet van die 8e eeu v.C. wat by *Arslan Tash* (antieke *Hadatu*) in die Bo-Eufraatvallei ontdek is. Die amulet was ontwerp om swanger vroue teen *Lilith* se aanvalle te beskerm. *Lilith* word in twee verskillende voorstellings op die amulet uitgebeeld, naamlik as 'n gevleuelde monster en as 'n wyfiejakkals wat 'n klein mensie insluk. Die meegaande inskripsie verwys spesifiek na *Lilith*, die Gevleuelde Een ('*afā*) en die Verwurper (*Haniqatu*) (Gaster 1969:579).

¹¹¹ *Empousa* was 'n Griekse monster met een bronsbeen en een been van 'n esel; sy het ontstaan uit 'n oorbeskermende ma wat jonk gesterf het en nou as 'n vampier verskyn wat kinders wegruk; verwant aan die *Empusae* en *Mormo*. Die *Empusae* was Griekse monsters wat die bloed van hulle manlike slagoffers en verskrikte reisigers gedrink het. Die *Mormo* was ook van Griekse oorsprong, onsterflik en boos; as afskrikmiddel gebruik om kinders mee bang te maak (Ann & Imel 1993:171, 196).

¹¹² *Gello* was 'n Griekse vroulike demoon; verbind aan towery en boosheid (Ann & Imel 1993:177).

Lamia was 'n Griekse godin wat lelikheid, ongelukkigheid en boosheid verteenwoordig het. Nadat die Griekse oppergodin *Hera Lamia* se kinders verdryf het, het sy 'n lelike, vreesaanjaende monster geword wat kinders verorber. Die *Lamiae* was monsters wat aan haar verwant was. Hulle het kinders gegryp en was vampieragtige moordenaars van jongmans. Dit was vir hulle moontlik om hulle voorkoms willekeurig te verander. Hulle het 'n ooreenkoms getoon met die *Empousa*, *Empusae* en *Mormo* (Ann & Imel 1993:186).

Die assimilasie van *Lamashtu* en *Lilith* het daartoe gelei dat *Lilith* vanaf die Mesopotamiese na die Siriese gebied beweeg het. 'n Tradisionele lesing van die *Arslan Tash*-amulet I suggereer dat *Lilith* in Fenisië vereer is. Aramese towerspreuktekste en -geskrifte van die Mandeërs in die suide van Mesopotamië het duidelike verwysings na haar. 'n Alternatiewe lesing van die *Arslan Tash*-amulet word deur geleerdes voorgestel, naamlik *Il wym* (nag en dag) in plaas van *Ily* [... 'Lili[th... (Hutter 1999:520-521).

Gaster (1962b:819) noem dat *Lilith* in die *Arslan Tash*-inskripsie uitgebeeld word as "die een wat vlieg". Haar verbintenis met monsteragtige diere word in genoemde inskripsie geïllustreer. Sy word voorgestel as 'n wolf [of jakkals] wat 'n kind verorber. In Akkadiese tekste word *Lamashtu* 'n wolvin genoem. In antieke Griekeland is die kinderdiefheks bekend as *Mormolukeion*. In latere Joodse *folklore* staan sy, naas *Lilith*, bekend as *Broxa*¹¹³. Gaster (1969:578-580) bevestig voorts dat *Lilith* wêreldwye analogieë het. Die Hetiete was bekend met 'n demoniese heks genaamd *Wesuriyanza* (die Verwurger). Sy was besweer deur haar afbeelding na 'n rivier te neem en aan haar 'n stuk brood te gee wat deur die bek van 'n vis na haar geneem is. Die Grieke weer, was bekend met *Lilith* in verskillende voorkomste¹¹⁴. Sy is later selfs in Europese *folklore* opgeneem¹¹⁵.

¹¹³ Nabye-Oosterse godin/demon; verbind aan die naguiltjie of bokmelker; dus 'n voël wat in die nag die melk van bokke steel (Ann & Imel 1993:325).

¹¹⁴ Soos *Lamia*, *Empousa*, *Mormo*, *Gello* en *Mormolukeion*, wat op verskillende maniere voorgestel is – sien §2.1.6.4.1.

¹¹⁵ Onder andere in die Balkanlande as *Strygoi*, in Switserland as *Streggele* en in Italië as *Strega* – die normale woord vir heks (Gaster 1969:579).

Volgens Patai¹¹⁶ (1992:225) kom daar steeds, ten spyte van streng redaksionele aanpassings, mitiese beskrywings van antieke gode en godinne in die Bybel voor. Hierdie gode en godinne is as mans, vroue, engele, monsters of demone verbloem. So was *Lilith* en Eva as twee Palestynse godinne reeds sedert die 2e millennium v.C. onder die Hebreërs bekend. Beide is later as Adam se vroue beskryf. Eva kan met die godin *Hepa*, *Hipta*, *Hepatu* of *Hebat* (vrou van die Hetitiese Stormgod) geïdentifiseer word. *Lilith* is totaal uit die Bybel geban [uitgesonderd die verwysing in Jes 34:14 in die Masoretiese Teks], alhoewel haar kinders, die *Lilim*, deur Jesaja verwyrt is¹¹⁷. Uit die aard van *Lilith* se seksuele promiskuiteit¹¹⁸ kom dit voor dat sy 'n Kanaänitiese vrugbaarheidsgodin was.

2.1.6.4.2 *Lilith*-legendes

Die *Alphabet of Ben Sira* bevat die eerste volledige weergawe van die *Lilith*-legende. Vroeëre beskrywings van haar in 'n aantal rabbynse *midrasjim* beeld haar uit as 'n nagdemon en iemand wat klein kindertjies doodmaak. Volgens *Ben Sirag*, het God met die skepping van Adam besef dat Adam (die man) nie alleen behoort te wees nie. Derhalwe het Hy 'n vrou uit die aarde geskep, net soos Adam ook geskep is. Hierdie vrou het Hy *Lilith* genoem. *Lilith* en Adam het onmiddellik begin argumenteer. *Lilith* het daarop aangedring dat hulle gelykes was en geweier om tydens gemeenskap onder Adam te lê. Nadat sy God se onuitspreeklike Naam genoem het, het sy weggevlieg. In reaksie op Adam se klag het God drie engele gestuur – *Sennoi*, *Sansenoï* en *Samangelof* – om *Lilith* terug te bring. Indien sy sou weier, sou eenhonderd van haar demonkinders elke dag sterf. Die engele het haar by die Rooi See gevind en haar gesmeek om terug te keer. Sy weier. Nadat hulle haar meegedeel het wat haar straf sou wees, het sy 'n eed afgelê om seuntjies tot hulle agste dag na geboorte¹¹⁹ en dogtertjies tot die twintigste dag¹²⁰ kwaad aan te doen. *Lilith* onderneem verder om geen skade aan kindertjies te doen nie indien sy 'n amulet¹²¹ sien met die name van die drie engele daarop (Umansky 1987:554-555).

¹¹⁶ Robert Graves het met die medewerking van Raphael Patai van die Herzl Stigting 'n studie van die Hebreuse mites gemaak. Patai word beskou as 'n gesaghebbende op die onderwerp van mites (Patai 1992:225).

¹¹⁷ Sover ek kon vasstel, is daar geen verwysing na *Lilim*, of 'n verwante vorm, in die Masoretiese Teks nie.

¹¹⁸ sien §2.1.6.4.2 en §2.1.6.4.3.

¹¹⁹ Waarskynlik tot met besnydenis (Gen 17:10-12).

¹²⁰ Moontlike verwysing na 'n vergete ritueel vir dogtertjies (Umansky 1987:555).

¹²¹ Illustrasies van sodanige amulette kom voor in die *Sefer Ratsi'el* wat vir die eerste keer in 1701 gedruk is; dit is tot 'n groot mate op die geskrifte van *El'azar* van Worms gebaseer. Hy was 'n mistikus van die laat 12e en vroeë 13e eeu (Umansky 1987, 555).

Dit is egter nie voldoende as die amulet slegs die name van die drie engele bevat nie. Die engele se fatsoen, vlerke, hande en bene moet ook op die amulet verskyn (Scholem 1971:248). Storm (2001:50) voeg hierby dat volgens een Joodse mite Jahwe met die skepping van *Lilith* nie skoon grond gebruik het nie, maar vullis en sediment.

Ginzberg (1909:65) sluit aan by Umansky (1987:554-555) en noem dat, volgens rabbynse legendes, *Lilith* op haar gelyke regte aangedring het omdat sy en Adam 'n identiese oorsprong het. Met die hulp van God se onuitspreeklike Naam wat sy uitgespreek het, was dit vir haar moontlik om weg te vlieg en in die lug te verdwyn. *Lilith* het haar straf verkies bo die gedagte dat sy weer saam met Adam moes leef. Ginzberg (1909:65-66) noem verder dat *Lilith* reeds die eerste nag ná hulle geboorte op seuntjies wraak geneem het.

Die legende van *Lilith*, asook die boodskap van die drie engele¹²² kom voor in etlike bronne van rabbynse *folklore* waarvan sommige uit die *Alphabetum Siracidis* gekwoteer het¹²³. Die boek bekend as die *Sefer Rasiel* beskryf die formule wat op amulette geskryf en in vertrekke saam met pasgebore babas geplaas moet word [om hulle teen *Lilith* te beskerm] (Rappoport & Patai 1966:78-79). 'n Babiloniese teks¹²⁴ beskryf eksplisiet dat *Lilith* kinders verwurg. Sy was besweer deur haar in 'n boot stroomaf te stuur¹²⁵. Dit is steeds die gebruik by bygelowige Jode dat swanger vroue 'n amulet met 'n bepaalde magiese formule dra wat demone magteloos maak (Gaster 1969:579). Die voorstelling van *Lilith* as 'n verwurger van babas kom voor in Joodse towerspreuke, wat in Babiloniese Aramees geskryf is en ouer as die *Alphabet of Ben Sira* is. In die Midrasj *Ba-Midbar Rabbah* word *Lilith* ook in verband met towerspreuke genoem. Dié Midrasj meld verder dat, indien sy geen pasgebore babas vind nie, sy haar eie kinders verwurg (Scholem 1971:247). Talle amulette bevat die verhaal van die profeet Elia wat *Lilith* teëkom op pad na die huis van 'n vrou wat besig is om geboorte te gee "to give her the sleep of death, to take

¹²² *Senoi, Sansenoi en Sammangelof*.

¹²³ *Alphabet of Ben Sira*. sien voetnota 93.

¹²⁴ Hierdie teks is tans deel van die Yale-versameling (Gaster 1969:579).

¹²⁵ Hierdie praktyk word vandag nog in Indonesië beoefen (Gaster 1969:579).

her son and drink his blood, to suck the marrow of his bones and to eat his flesh" (Scholem 1971:248). Elia het haar geëkskommuniseer¹²⁶. In weergawes van towerspreuke wat nog bestaan, word *Lilith* met die *Evil Eye*¹²⁷ [*Ain ha-ra*], die ster *Margalya* of die demoon *Maimon the Black*, vervang (Scholem 1971:249).

Volgens die Talmoed het Salomo in sy groot wysheid mag oor demone en die *Liliths* gehad. In latere Joodse legendes [in die *Zohar*,¹²⁸ Umansky 1987:555] was een van die twee vroue in die verhaal van 1 Kon 3:16-28¹²⁹ met *Lilith* geïdentifiseer (Hutter 1999:521). Die Targum was die eerste geskrif om te verklaar dat die Koningin van Skeba¹³⁰ eintlik *Lilith* was. Hierdie identifikasie is op Joodse en Arabiese mites gebaseer. Die Koningin van Skeba was volgens die Targum eintlik 'n *jinn*: half mens en half demoon. Die raaisels wat sy aan Salomo gevra het [1 Kon 10:3], was eintlik 'n herhaling van die woorde van verleiding wat *Lilith* vir Adam gesê het. 'n Motief waarin *Lilith* as 'n verleidelike danser uitgebeeld word, kom algemeen voor in Joodse towerspreuke wat die Koningin van Skeba insluit (Scholem 1971:248). Hutter (1999:521) meld dat legendes oor Salomo soos hierbo beskryf, tot in die Middeleeue versprei het.

Een van die rabbynse tradisies verwys daarna dat *Lilith* begeer het om by die engeleskare aan te sluit, maar dat God haar gedwing het om op die aarde te bly. Toe sy sien dat Adam reeds vir Eva as metgesel het, het sy gepoog om na die engeleskare terug te keer, maar in plaas daarvan is sy in die woestyn gewerp (Storm 2001:50).

Talle antropoloë sien in 'n mite 'n poëtiese samevatting van belangrike gemeenskapsgebeure. Dit beteken dus dat *Lilith* se ontvlugting van Adam af 'n mitiese verwysing na 'n historiese insident is wat in 'n aangepaste vorm in die Hebreeuse mites voorkom (Patai 1992:166).

¹²⁶ Hierdie weergawe kom uit 'n christelike Bisantynse formule teen die vroulike demoon *Gyllo* [Gello] (Scholem 1971:248).

¹²⁷ Antieke bygeloof waarna in die Talmoed en die Kabbala verwys word. Sekere persone kan ander persone kwaad aandoen deur op 'n jaloerse of kwaadwillige manier na hulle te kyk. Amulette was veral gedurende die Middeleeue teen die uitwerking van die *Evil Eye* gedra (Isaacson 1979:67).

¹²⁸ Die *Zohar* is die fundamentele boek van die Joodse Kabbalisme; die hoof-tekstboek van die middeleeuse Joodse mistisisme (Sperling & Simon 1931: ix). Sien ook §2.5.

¹²⁹ 1 Konings 3:16, 25, 27: "In dié tyd kom daar twee vroue wat hoere was na die koning En die koning sê: Sny die lewendige kind in twee stukke, en gee die helfte aan die een en die helfte aan die ander Toe antwoord die koning en sê: Gee haar die lewendige kind en maak hom in geen geval dood nie: sy is die moeder".

¹³⁰ 1 Konings 10:1-13; 2 Kronieke 9:1-12.

Die legendes oor *Lilith* stem daarin ooreen dat sy die eerste vrou van Adam was en dat sy van hom af weggevlug het. Daarna het sy pasgebore kindertjies skade aangedoen.

2.1.6.4.3 Demoniese verbinteniss

Volgens 'n rabbynse legende waarna in die *Erubin* en die *Niddah*¹³¹ verwys word, word die langhaar-geveleude *Lilith* as koningin van die demone aangedui. Sy was een van *Sammael*¹³² se vroue. Uit haar gemeenskap met *Sammael* het die demone (*Shedim*) gekom. Hulle het as bose geeste oral rondbeweeg, mense vervolg en geteister. Hierdie bose geeste was vir siektes, kwale en lyding verantwoordelik. Met haar passievolle en wilde geaardheid het sy besluit om *Sammael* te verlaat en by Adam aan te sluit. Adam het haar opdrag gegee om aan hom gehoorsaam te wees, maar sy het geweier om onderdanig te wees. Die res van die legende stem ooreen met dié soos in die *Alphabet of Ben Sira* opgeteken¹³³ (Rappoport & Patai 1966:77-78). Die populêre opvatting was dat *Lilith* nie slegs die grootmoeder van die duiwel, of die duiwel self, is nie maar ook die aarts-moeder van heksery en hekse (Hutter 1999:521).

'n Legende in die Talmoed meld dat *Lilith* na die woestyn gevlieg het waar sy met demone omgang gehad het en die moeder geword het van meer as 'n honderd demone elke dag. Op grond van haar dreigement om kinders te dood, wandel sy deur die wêreld op soek na onbeskermdes kinders wat vir die sondes van hulle vaders gestraf moet word. Sy maak hulle dood deur vir hulle te glimlag (Handy 1992:325).

Uit die verskillende Joodse legendes oor *Lilith* is dit duidelik dat sy 'n uitgebreide demoniese verbintenis gehad het. In die meeste verhale word sy uitgebeeld as die persoon wat aan honderde demone geboorte gee.

¹³¹ Die Babiloniese Talmoed word in ses ordes (*Seder*) of reekse geklassifiseer. Die *Erubin* ressorteer onder die tweede orde, *Moed* (Feesdae en Vasdae), en handel oor vermenging ("mingling"). Die *Niddah* ressorteer onder die sesde orde, *Taharot* (Reinigings), en handel oor reëls rakende vroue wat menstrueer (Rappoport & Patai 1966:360-361).

¹³² *Sammael* of Satan was nie 'n onafhanklike mag wat teen die Godheid oorlog gevoer het nie, maar 'n geskape wese; hy was die personifikasie van die beginsel van boosheid, geskep met die doel om die mense se morele krag te toets. Hy is die opperregeerder van bose geeste, demone en gevalle engele (Rappoport & Patai 1966:73,76)

¹³³ Sien §2.1.6.4.2.

Naas die Joodse tradisies, was *Lilith* ook volgens 'n Islamitiese tradisie die eerste vrou van Adam. Volgens hiërdie tradisie het sy ná haar verbanning uit die tuin by die duiwel geslaap en aan die *Jinn* [*Djin*]¹³⁴ geboorte gegee. Sy het dan in die gedaante van 'n *Succubus*¹³⁵ hekse en demone, genaamd *lilim*, gebaar (Cayne et al 1988:341). In Mesopotamiese tekste verskyn sy primêr as die *Succubus* wat mans in hulle seksuele drome verlei (Gaster 1962b:819). Mesopotamiese Jode het *Lilith* tot in die 7e eeu n.C. gevrees (Hammerton s a: 4875).

Lilith was volgens 'n tradisie in die Talmoed die dogter van *Ahriman*¹³⁶, die opponent van *Ohrmizd*¹³⁷, in die godsdiens van *Zoroaster* (Hutter 1999:521). Scholem (1971:246) voeg hierby dat *Ohrmizd* deur die Talmoed as een van *Lilith* se seuns aangetoon word. Volgens Rappoport en Patai (1966:71) is die Persiese invloed op die demonologie van die Talmoed en die rabbynse *folklore* duidelik sigbaar. Netsoos in die geval van die Zoroastrisme waar daar tienduisende demone oral in die wêreld tussen die mense beweeg, is hiërdie demone ook oral tussen die Jode. Die demone kom in allerlei vorms voor, versprei siektes en is die oorsaak van lyding.

Pesahim 112b in die Talmoed waarsku mans om nie op 'n Woensdag- en Sabbatsaand alleen uit te gaan nie, weens die teenwoordigheid van die demoon *Agrath*, die dogter van *Mahalat*. Sommige kommentatore reken dit is 'n verdere verwysing na *Lilith* (Umansky 1987:554). Scholem (1971:246) is egter van mening dat daar geen fundering vir so 'n aanname is nie. Volgens Rappoport en Patai (1966:79) is *Mahalat* (die danser) en haar dogter *Agrath* twee vroulike demone wat in 'n voortdurende stryd met *Lilith* is. *Lilith* word deur vierhonderd en tagtig bose geeste en vernietigende engele vergesel, terwyl sy aanhoudend skree en huil; sy is ook bekend onder die naam *Meyalleth*, die skreeuende en huilende een. *Mahalat* word deur vierhonderd agt en sewentig bose geeste vergesel. Ann en Imel (1993:345) noem

¹³⁴ Stamnaam vir halfmenslike en halfdemoniese wesens in die voor-Islamitiese mitologie van Arabië; oorspronklik natuurgeeste wat die mens waansinnig kon maak. Hulle is sterflik. 'n Spesifieke kategorie is boosaardige vroulike geeste (*Ghoule*) wat in die gestalte van 'n dier reisigers in die woestyn van hulle roete af weglok en dan verslind (Van Reeth 1994:65).

¹³⁵ In die Joodse mitologie was *Succubus* 'n demoon wat liefde, seksualiteit, boosheid en toorkuns voorgestel het. Sy het in die nag seksuele omgang met mans gehad. Indien behoorlike gebede in die oggend gesê is, kon bevrugting van nuwe demone tot niet gemaak word (Ann & Imel 1993:350).

¹³⁶ Beliggaming van die leuen, boosheid en duisternis wat siekte en dood bring; hy woon in 'n ondergrondse ryk van ewige duisternis (Van Reeth 1994:12).

¹³⁷ In ou Iran die skepper van die wêreld; die hoogste en wysste god; beliggaming van die goeie; ook bekend as *Ahura Mazda* (Van Reeth 1994:12).

dat in die Antieke Nabye-Oosterse mitologie die *Qlippoth* (nagmerries) vier onderwêreldse geeste was, naamlik dié vir hemel en hel, rigtings, intelligensie en kreatiwiteit. *Lilith*, die ouere, het die suidoostelike gedeelte van die Onderwêreld bewoon, *Lilith*, die jongere, die suidwestelike gedeelte, *Agrath* die noordooste en *Mahalath* die noordweste.

2.1.6.4.4 Attribute en voorstellings van *Lilith*

Lilith word dikwels met vlerke en die liggaam van 'n slang uitgebeeld. Die uil was haar heilige dier (Storm 2001:50). Die Talmoed beskryf *Lilith* se voorkoms as dié van 'n vrou met lang hare en vlerke (Handy 1992:325).

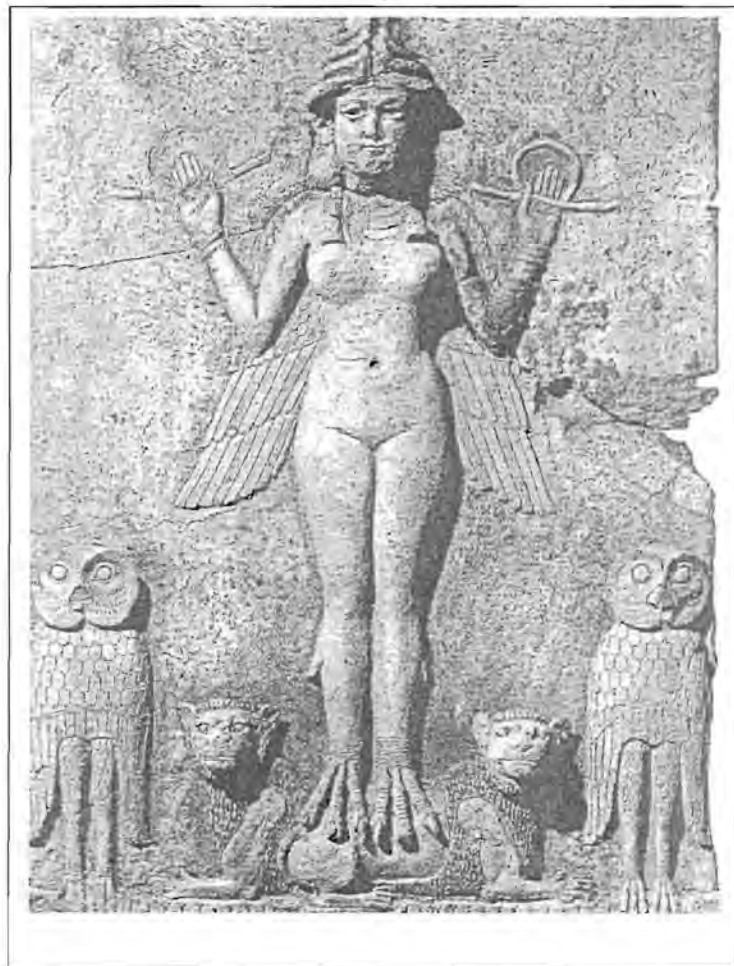

Fig 1. Terracotta reliëf van *Lilith*¹³⁸, omring deur uile – haar heilige diere. Sy dra 'n kroon van maanhorings en 'n reënboog-halssnoer (Storm 2001:50).

¹³⁸ Volgens Husain (2001:100) is dit 'n reliëf van *Lilith-Inanna*, uit Mesopotamië ca 2000v.C.

Onder die Mesopotamiese Semiete was *Lilith* 'n afgryse hibriede monster met 'n leeu se kop, tande van 'n esel en die kloue van 'n voël. In elke hand het sy 'n slang vasgehou met 'n sogende hond en vark aan haar borste (Gaster 1969:579). Sy het soms aan mense verskyn in die voorkoms van 'n kat of 'n gans (Scholem 1971:248).

Indien die LXX-vertaling van Jesaja 34:14 korrek verstaan word, beteken *Lilith* iets soos 'n stertlose bobbejaan. Douglas (1982:701) meen dit is onwaarskynlik dat so 'n dier in 'n verlate plek [soos Edom] sou bly. *Lilith* se naam verskyn in die beskrywing van die ontsettende verlatenheid van Edom [Jes 34]. Douglas (1982:701) maak beswaar teen die voorstel van sommige geleerdes dat die naam *Lilith* met geelbruin uil of naguil vertaal word, aangesien beide nie woestynvoëls is nie. Die NEB vertaal *Lilith* met "nightjar" (bokmelker) waarvan verskeie spesies wel in verlate woestynagtige gebiede voorkom.

Naas die beskrywings van *Lilith* se voorkoms in antieke geskrifte – soos hierbo aangedui – het daar uit die besprekings in §2.1.6.4.2 en §2.1.6.4.3 bepaalde attribute en voorstellings van *Lilith* na vore gekom. 'n Opsomming van hiërdie attribute en voorstellings word hierna gegee. Die beskrywings hierbo, in hierdie paragraaf (§2.1.6.4.4) genoem, word volledigheidshalwe ook ingesluit.

Attribute en voorstellings van *Lilith*:

- vrou met lang hare en vlerke; sy vlieg;
- dra 'n kroon van maanhorings en 'n reënboog-halssnoer;
- liggaam van 'n slang;
- afgryse hibriede monster met 'n leeu se kop, tande van 'n esel en die kloue van 'n voël;
- as 'n kat of 'n gans;
- hou in elke hand 'n slang vas;
- sogende hond en vark aan haar borste;
- gevleuelde monster;
- verbintenis met monsteragtige diere;
- in die assimilasie met *Lamastu* gekoppel aan wilde diere en reptiele;
- as 'n voël, naamlik 'n geelbruin uil, naguil of bokmelker;
- omring deur uile, haar heilige dier;
- vampier;

- stertlose bobbejaan in Edom;
- wyfiejakkals wat 'n klein mensie insluk;

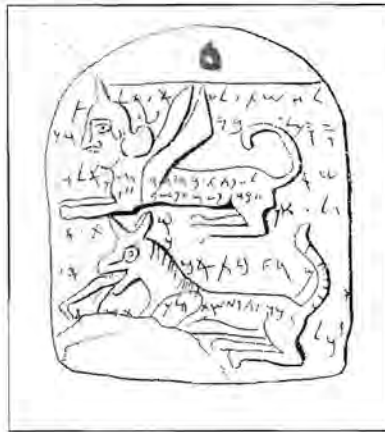

Fig 2. *Arslan Tash*-amulet toon *Lilith* as 'n gevleuelde monster en as 'n wyfie-jakkals wat 'n klein mensie insluk (Keel 1978:84); sien voetnota 110.

- uit die aarde of uit vullis en sediment gemaak;
- ekwivalent aan 'n stormgodin verantwoordelik vir storms, chaos, boosheid, die nag, die maan, kennis, opvoeding en die reg;
- nagdemon/naggees;
- een van *Sammael* (Satan) se vroue;
- grootmoeder van die duiwel;
- koningin van demone;
- aartsmoeder van heksery en hekse;
- een van haar seuns is *Ohrmizd* van die *Zoroastrisme*; hy is die beliggaming van die leuen;
- verbintenis met die Onderwêreld en die *Qlippoth* (nagmerries);
- bekend as *Meyalleleth*; die skreeuende en huilende een; vergesel van vierhonderd en tagtig bose geeste en vernietigende magte terwyl sy huil en skree;
- engel van verwoesting (sien §2.1.6.5);
- as 'n *Succubus* is sy 'n demoon van liefde, seksualiteit, boosheid en toorkuns;
- abnormale seksualiteit;
- passievolle en wilde geaardheid;
- sensuele wellus en seksuele verleiding (sien §2.1.6.5);
- vergelyk met 'n Kanaänitiese vrugbaarheidsgodin as gevolg van haar promiskuïteit.

2.1.6.4.5 Funksies van *Lilith*

Uit die voorafgaande besprekings – §2.1.6.4.1 tot §2.1.6.4.3 – blyk dit dat *Lilith* met bepaalde funksies geassosieer word. Opsommend is die funksies die volgende:

- verleidelike danser;
- verleidster; verlei mans in hulle seksuele drome;
- seksuele omgang in die nag met mans; deur die bevrugting gee *Lilith* geboorte aan nuwe demone;
- gee geboorte aan die *Shedim* (demone);
- gee geboorte aan die *Lilim* (hekse en demone);
- verstrik mans;
- maak mans haar prooi;
- verlei en dood mans;
- terg mans snags;
- vernietiger van lewe; engel van verwoesting
- verantwoordelik vir kraambedkoors en siektes by pasgebore babas;
- bedreig vroue tydens kindergeboorte;
- kinderdief;
- kinders verorber;
- maak klein kindertjies dood; seuntjies tot die 8e dag na geboorte en dogtertjies tot die 20e dag;
- dood onbeskermdes kinders deur vir hulle te glimlag; hulle moet vir die sondes van hulle vaders gestraf word;
- verwurger (*Haniqatu*) van babas – ook haar eie;
- bedrieglike soogvrou; as sy haar bors vir 'n baba gee, kom daar gif in plaas van melk uit;
- besmet kinders met peste;
- treiter siekes;
- die Gevleelde Een (*'afta*).

2.1.6.4.6 Drie vroue vir Adam: rol van *Lilith*

Volgens 'n legende in die Midrasj *Genesis Rabba*, is daar drie vroue vir Adam geskep. Nadat *Lilith* – wat net soos Adam uit die aarde gevorm is – van Adam af weg is, het God 'n ander vrou, vóór Eva vir Adam geskep. Hiérdie vrou is in Adam se

teenwoordigheid gemaak. Hy kon dus presies sien hoedat al die ingewande en liggaamsdele saamgevoeg is om uiteindelik aan hom 'n pragtige vrou te gee. Die waarneming van die skepping van die vrou het hom egter met weersin vervul en hy het sy rug op haar gedraai. God het daarna vir Eva uit Adam se rib geskep terwyl Adam geslaap het. Adam het hierdie "Tweede Eva" met ope arms ontvang (Patai 1992:150-153, 369-370).

Ook in hiërdie legende was *Lilith* die eerste vrou van Adam.

2.1.6.4.7 Interpretasie van Adam as androgiene mens¹³⁹: funksie van *Lilith* en rol van Eva

Fishbane (1987a:27) wys daarop dat volgens Genesis 1:27

"(het) God die mens geskape na sy beeld; na die beeld van God het Hy hom geskape; man en vrou het Hy hulle geskape".

Die moontlikheid bestaan dat vers 27b 'n latere redaksionele kwalifikasie is om die gelyktydige skepping van man en vrou, bekend as *adam*, te verklaar (Gen 5:1). Indien dit nie die geval is nie, is hier moontlik 'n spoor van die skepping van 'n oerandrogiën [hermafrodiet].¹⁴⁰ Onder die antieke Jode was daar, volgens oorlewering, wel 'n beskouing dat Adam hermafrodities was, omrede latere rabbynse tradisies op so 'n sienswyse gereageer het. Die rabbyne het geredeneer dat die oorspronklike eenheid mettertyd geskei is met die gevolglike sosiale instelling van die huwelik. Fishbane (1987b:199) noem verder dat die weergawe van die skepping van die vrou in Genesis 2:23-24 in skerp kontras staan met die tradisie van Genesis 1:27b.

Volgens Joodse legendes was die skepping van die vrou uit die man slegs moontlik omdat Adam oorspronklik twee gesigte gehad het wat tydens die geboorte van Eva geskei is. Die vrou, as ware metgesel van die man, kon slegs indien sy uit sy liggaam geneem is, onlosmaaklik aan hom verbind word (Ginzberg 1909:66).

¹³⁹ Sien beskrywing §1.7

¹⁴⁰ *Hermafroditus*: 'n wese in die mitologie met geslagskenmerke van beide die man en vrou; word veral in die Oosterse mitologieë as 'n godheid vereer. Volgens 'n antieke tradisie is *Hermafroditus* die kind van die [Griekse] gode *Hermes* en *Afrodite*. Op versoek van die fonteinnimf *Salmakis*, wie se liefde deur *Hermafroditus* versmaai is, word hulle liggame vir ewig verbind. Dit het tot gevolg dat *Hermafroditus* in 'n tweeslagtige wese verander (Van Reeth 1994:106).

Rabbynse interpretasies van Genesis 1:27 in die Talmoed kom voor in die traktate¹⁴¹ *Berakhoth, Erubin* asook in die *Bereshith Rabba*¹⁴². Daarin word verklaar dat die mens [Adam] met twee gesigte geskep is (Cassuto 1961:57-58). Cassuto noem voorts dat etlike moderne kommentatore dieselfde standpunt huldig as dié wat in die antieke legendes [soos hierbo genoem] uiteengesit is. Rappoport en Patai (1966:152) wys daarop dat die idee dat die eerste mensepaar as 'n androgiene wese met twee gesigte geskep en later geskei is, in talle mites en legendes van ander volke – soos die Grieke en Perse – voorkom.

Skinner (1976:33, 68-69) is van mening dat die aanspraak van die Haggada dat die man eerste, as biseksuele wese geskep is en dat die geslagte later geskei is, nie in ooreenstemming is met die opdrag van God in Genesis 1:28 [en 29]¹⁴³ nie. Die gedagte van 'n eerste androgiene mens vind ook geen steun in Genesis 2:22 nie, naamlik:

"En die Here God bou die rib wat Hy van die mens geneem het, tot 'n vrou en bring haar na die mens".

Von Rad (1972:60) se standpunt is dat geslagsonderskeiding deel van die skepping is. Die meervoud in Genesis 1:27 ("... het Hy hulle geskape") staan doelbewus in kontras met die enkelvoud ("... het Hy hom geskape"). Dit is teenstrydig met die aanname dat 'n oorspronklik androgiene man geskep is. Boyarin (1993:78-79) wys daarop dat die beslissende faktor in die interpretasie van die Bybelse weergawe van die oorsprong van die menslike geslagte in die feit lê dat Genesis 1 en Genesis 2 teenstrydige weergawes bied. Volgens Genesis 1 was die mensdom van die begin af as man en vrou geskep. Genesis 2 suggereer dat die man eerste en die vrou later geskep is. Meeste vroeë kommentatore het gepoog om hierdie teenstrydigheid op een of ander manier te verklaar. Volgens Philo is daar twee verskillende wesens wat deur die Bybel "mens" genoem word en wat ooreenstem met die twee verskillende skeppingsbeskrywings. Die mens van Genesis 1 is suiwer geestelik en androgien in sy nie-liggaamlike aard. Die tweede mens het 'n liggaam en 'n geslag (manlik). Vir

¹⁴¹ Die Babiloniese Talmoed word onder ses ordes of *sedarim* ingedeel; elke *seder* is in traktate verdeel (Rappoport & Patai 1966:360).

¹⁴² 'n Versameling midrasjim oor Genesis (Speiser 1964:lxv).

¹⁴³ "... en God het vir hulle gesê: Wees vrugbaar en vermeerder en vul die aarde, onderwerp dit en heers oor die visse Verder het God gesê: Ek gee nou aan julle al die plante Dit sal julle voedsel wees".

hiërdie man word 'n vroulike ewebeeld geskep, terwille van sy eensaamheid en om voorsiening te maak vir die voortsetting van die spesie (Yonge 1993:10-11, 19, 21).

Die legendes wat ontstaan het dat Adam hermafrodities was, toon duidelik 'n mitologiese ondertoon. Dit dui weer eens daarop dat die antieke Jode en latere rabbyne sterk deur die mitologieë van omringende volke beïnvloed is. Omdat dit uiters moeilik is om te bepaal op watter stadium van die Jode se geskiedenis die legendes ontstaan het, is dit net so 'n probleem om te probeer vasstel wat oorsaaklik tot die ontstaan van hiërdie betrokke legendes was. Terwyl daar voldoende getuïenis is oor verhale van Adam se eerste vrou *Lilith*, wil dit voorkom asof sy in die konsep van Adam as androgien mens geen rol gespeel het nie. Die legendes dui daarop dat die skeiding van die androgien mens Adam vir Eva – en nie vir *Lilith* nie – as resultaat gehad het.

Die aspek van Adam as androgien mens is van belang in die ondersoek na *Lilith* omrede sy in hiërdie legendes geen rol speel nie. Terwyl sy in die legendes rondom die skepping van Adam en Eva 'n prominente plek inneem, is sy opvallend afwesig in die legendes oor die hermafroditiese Adam.

Hiërdie siening, naamlik dat Adam hermafrodities was, is van belang in die lig van die standpunt van die Jode oor die skepping van Eva. Die vraag ontstaan of die Jode dit as 'n natuurlike verskynsel beskou het dat God eers 'n hermafrodiet geskep het wat daarna geskei is. So 'n skeiding behoort twee mense van gelyke waarde tot gevolg te hê. Hierdie siening staan dus eintlik in kontras met die algemene sienswyse dat Eva minderwaardig aan Adam was.

2.1.6.5 Rabbyne siening oor die rol van *Lilith*

In 'n voorafgaande gedeelte (§2.1.6.4) is etlike kere na rabbyne legendes rakende *Lilith* verwys. Shulman (1971:311) wys daarop dat *Lilith* in die Judaïsme telkens in terme van die demoniese verklaar word¹⁴⁴. Die demone (שָׁרִיִּים) se oorsprong word deur die Joodse *folklore* aan die gevalle engele¹⁴⁵ toegeskryf. *Lilith*, tesame met *Samael* [*Sammael*] en Satan, word as van die belangrikste demone in hiërdie

¹⁴⁴ Sien ook §2.1.6.4.3.

¹⁴⁵ Sien Genesis 6:1-4.

folklore beskou. *Lilith* staan as een van die Engele van Verwoesting bekend. *Ashmodai*, die koning van die *Shedim* – wat ook somtyds met die slang in die Tuin van Eden, asook met *Samael* geïdentifiseer is – het onder andere oor die naggees *Lilith* geregeer. Volgens die Misjna traktaat *Niddah* 24b is *Lilith* die simbool van sensuele wellus en seksuele verleiding. In die Joodse mistisisme is sy die metgesel van Satan en die moeder van die *Shedim*. Sy verlei die sterflike mans en probeer die eersgebore kinders doodmaak. *Lilith* was een van *Samael* se vroue. Hy is die simbool van boosheid en misleiding in die uitbeelding van die slang. Naas die gebruik om amulette en gelukbringers vóór en tydens kindergeboorte te dra, was kalkstrepe op die vloer rondom die bed getrek om bose geeste [soos *Lilith*] van die swanger vrou af weg te hou (Shulman 1971:317-322).

Handy (1992:325) voeg hierby dat verwysings na *Lilith* voorkom op 'n reeks Aramese en Mandese beker-inskripsies wat gebruik is om demone af te weer. Meeste van hierdie tekste kom uit 'n Joodse gemeenskap in Nippur¹⁴⁶ en dateer uit die 1e millennium n.C. [1e eeu?]. Die tekste bevestig *Lilith* se kwaadwillige aktiwiteit.

Volgens Joodse legendes het Adam en Eva – nadat hulle uit die tuin verdryf is – vir honderd en dertig jaar geen seksuele kontak met mekaar gehad nie as deel van 'n rouproses oor hulle straf. Gedurende hierdie tydperk is beide persone deur demone besoek wat in albei gevalle demonkinders tot gevolg gehad het. Hiérdie kinders, die *Lilin* [*Lilim*] en *Lilioth* – manlike en vroulike demone van die nag – word in antieke literatuur in towerspreuke genoem (Boyarin 1993:96). Hellig (1998:44) wys daarop dat, aangesien *Lilith* wraak geneem het deur mans wat in die nag alleen was, te verlei, sy as baie gevaarlik vir mans beskou is. Rabbi *Hanina* uit die 1e eeu n.C. het mans verbied om alleen in 'n huis te slaap.

Ten slotte dui Handy (1992:325) aan dat *Lilith* deur Joodse Midrasj- en Kabbala-tradisies opgeneem is en dat daar 'n ryk literatuur bestaan waarin sy beide as 'n goedaardige wese en as 'n demon uitgebeeld word. Boyarin (1993:96) meld dat die eerste Eva, naamlik *Lilith*, gedurende die Middeleeue 'n bekende motief in die literatuur [en skilderkuns] was.

¹⁴⁶ Vroeg in die 3e millennium v.C., in die tyd van Hammurabi, was Nippur Sumerië se godsdienstige en kulturele sentrum (Kramer 1962:553).

2.1.6.6 Samevatting

Die Joodse legendes rondom *Lilith* is tot 'n groot mate in die Babiloniese Talmoed opgeteken. Neusner en Frerichs (1987:127) vermeld 'n verskeidenheid geskifte wat verklarings, bewerings, gesegdes en so meer bevat van skrifgeleerdes en rabbi's wat tussen 200 v.C. en 500 n.C. geleef het en in die Babiloniese Talmoed (Bavli) saamgevat is. Die Talmoed het tussen 200 n.C. en 600 n.C. tot stand gekom. Hierdie geskifte vorm nie bloot net 'n literêre korpus in die geskiedenis van Judaïsme nie, maar verteenwoordig 'n tradisie wat sowel 'n teologiese as 'n wetlike kanon vorm. Dan (1971:1262) voeg hierby dat Middeleeuse vertellers met die tradisie voortgegaan het en dat geslagte van elke tydperk in die Joodse kultuur die Bybelse verhale volgens sy eie oortuigings, standpunte en literêre konvensies oorvertel het.

Die datering van meeste Joodse mites en legendes moet nie gekoppel word aan die datering van die bronne waarin hierdie mites en legendes opgeteken is nie. Meeste van hierdie geskrewe bronne kom uit laat periodes wat noodwendig sou meebring dat spore van Persiese en Grieks-Romeinse invloede in die mites en legendes waargeneem kan word. Dit beteken egter nie dat die mite eers dan ontstaan het nie. 'n Mite wat byvoorbeeld in die 4e eeu n.C. opgeteken is, kon moontlik vir 'n duisend jaar reeds mondeling oorgelewer gewees het (Rappoport & Patai 1966:vii).

Uit die voorafgaande bespreking rakende *Lilith* is dit duidelik dat variante mites en legendes rondom *Lilith* met verloop van tyd tot stand gekom het. Reeds sedert die tyd van die LXX word daar probleme ondervind met die vertaling van die woord *Lilith* in Jesaja 34:14. Naas haar beskrywing in antieke Joodse legendes as Adam se eerste vrou, word sy deurgaans in hiërdie verhale met demoniese en seksuele magte uitgebeeld. Haar verbondenheid met demone kom sterk na vore. Sy word oor die algemeen beskryf as 'n vrou met lang hare en vlerke en word somtyds met 'n reptielagtige (slang-) liggaam voorgestel. Sölle et al (1994:19) noem dat sy mans met haar pragtige hare verlei het. Die uil word dikwels aan haar verbind. Dit is duidelik dat sy 'n baie ou mitiese herkoms het. *Lilith* is later in die Joodse legendes geïnkorporeer toe die behoefte ontstaan het om bepaalde aspekte van die skepping van die mens, asook hoë mortaliteit tydens kindergeboortes en daarna te verklaar. Kinders is nie onder steriele omstandighede gebore nie en tydens die geboorte was daar ook dikwels komplikasies. In die Ou Testament is etlike verwysings waar die

moeder se lewe in gevaar was, byvoorbeeld Ragel sterf tydens die geboorte van Benjamin (Gen 35:17-19). Die talle baba- en kindergrafte wat in Israel gevind is, bevestig die hoë mortaliteit onder klein kindertjies (Packer, Tenney en White 1982:68-69).

2.2 Herlewing van *Lilith* in die feministebeweging vanaf die 20e eeu

Hellig (1998:35-36) bespreek *Lilith* as fokus van Judaïsme se vertolking van geslag¹⁴⁷ (gender). Sy noem dat *Lilith* se karakter heelwat openbaar oor Judaïsme se siening rakende geslag. *Lilith* funksioneer as 'n projeksie van bepaalde hunkerings [deur mans en vroue] en kan terselfdertyd die rolmodel vir moderne Joodse feministe wees. Die antieke Joodse gemeenskap was 'n manlik-gerigte gemeenskap. Wat ookal oor vroue geskryf is, is waarskynlik uit 'n manlike perspektief geskryf. Binne hierdie gemeenskap en wetlike milieu was daar streng beperkings op deelname deur vroue veral ten opsigte van openbare rituele. Dit het veral tot uiting gekom met die ontwikkeling van Judaïsme [ná 70 n.C.] wat, onder andere, die klem op voortplanting en gepaardgaande seksualiteit van die vrou geplaas het. Om mans nie aan seksuele versoekings bloot te stel nie moes die vrou haar van talle openbare aktiwiteite weerhou (Hellig 1998:39-40).

In aansluiting by Hellig (1998:39-40) se standpunt rakende deelname deur vroue aan die kultus, noem Miller (2000:202-203) dat leierskap van die kultus te alle tye onder beheer van mans was. Vroue was egter nie totaal van die kultus en heiligdom uitgesluit nie. Mans het gesagsposisies bekleed en take verrig wat tegniese vaardigheid vereis. Die priesterlike rolle was uitsluitlik vir mans. Vroue se funksie in die kultus was tot instandhoudingsdienste beperk. Vroue was ook as sangers en dansers by openbare kultiese aktiwiteite betrokke. Miller (2000:202) wys daarop dat daar toenemende beperkings op vroue geplaas is rakende kultiese aktiwiteite, namate daar 'n toename in sentralisasie en spesialisasie in die gemeenskap was. Binne hierdie konteks van die Joodse begrip van geslag het *Lilith* 'n plek gekry. Voortplanting en vrugbaarheid is universele terme waarby die mens in geheel belang het. *Lilith* se

¹⁴⁷ Hellig (1998:37-38) differensieer tussen seks (sex) en geslag (gender). Seksuele differensiasie is op biologiese verskille gebaseer en dus God-gegewe. Alhoewel geslag basiese biologiese verskille het, is dit eintlik 'n mensgemaakte kategorie. 'n Groep se kulturele en godsdienstige waardes word bepaal oor hoe mans en vroue eintlik behoort te wees.

uitbeelding as fokus op angs en besorgdheid¹⁴⁸ in terme van voortplanting was nie net tot die Joodse gemeenskap beperk nie, maar het ook op ander antieke volke 'n effek gehad (Hellig 1998:40).

Volgens Hellig (1998:40-41) het die *Lilith*-mite 'n belangrike funksie in die antieke mense se lewens vervul. Sy wys voorts op getuienis dat *Lilith* reeds sedert 2400 v.C. in Sumerië bestaan het. Teen die tyd van die Babiloniese ballingskap (ca. 586 v.C.) het die *Lilith*-mite al sommige van sy belangrikste eienskappe ontwikkel. Teen die einde van die Talmoediese periode (ca. 600 n.C.) was haar basiese karakter klaar geskets. In dié proses was die *folklore* en ander tekste redelik opgetooi. Dit was egter die kabbalistiese mistisisme wat haar karakter ten volle ontwikkel het.

In die lig van haar ondersoek is Hellig (1998:41) se standpunt:

"The prominence of *Lilith* in Jewish demonology reveals a great deal about the way Judaism views women generally. The rabbinic view of women has determined Judaism's understanding of women today and, therefore, lies at the center of the modern [sic: modern] feminist debate".

Hiérdie standpunt van Hellig is debatteerbaar, maar verdien verdere navorsing. Volgens Montefiore en Loewe (1938:507) kan geen mate van moderne Joodse verontskuldigings die feit verander dat die rabbynse houding teenoor vroue baie verskil het van dié van hedendaagse Judaïsme. 'n Ondersoek na die ontwikkeling in Judaïsme se siening rakende die vrou – vanaf antieke tot moderne tye – sal insiggewend wees.

Alhoewel *Lilith* se invloed op die moderne bewussyn afgeneem het, gaan sy voort om mense te fassineer omrede sy die diepste begeertes – sowel as primêre vrese – van mans beliggaam. Sy roep beelde op van gevaar asook onweerstaanbare seksualiteit (Hellig 1998:41).

Aan die negatiewe kant is *Lilith* 'n wraaksugtige, bose heks wat kinders doodmaak en mans verlei terwyl hulle slaap. Aan die positiewe kant is sy 'n invloedryke, onafhanklike en aanmatigende vrou wat na erkenning van gelykwaardigheid van die twee

¹⁴⁸ Besorgdheid, asook angs by die gemeenskap weens *Lilith* se aktiwiteite om vir sterftes tydens kindergeboortes verantwoordelik te wees.

geslagte [*gender equality*] streef en wat vir haar eie besluite verantwoordelikheid aanvaar. Wat dít betref, is sy tipies van die moderne feministe ideaal. In die Joodse *folklore*, verbeelding en bygeloof het die negatiewe beeld van *Lilith* die positiewe feitlik heeltemal oorskadu. Sy is byna uitsluitlik as 'n demoon uitgebeeld. Hiérdie demoniese voorstelling het vir geslagte lank mans se gedagtes en gevoelens omtrent vroue vormend weergegee (Hellig 1998:41-42).

Hellig (1998:42, 45) noem voorts dat, uit 'n Joodse perspektief, *Lilith* uit 'n enkele teksreël tot stand gekom het, naamlik uit die eerste skeppingsverhaal in die Bybel (Gen 1:27). Die omgewing waarin die *Lilith*-mite ontstaan het, was belangrik vir haar ontwikkeling en rol in die Joodse lewe. Hellig (1998:45) meld dat sy tot die slotsom gekom het dat Judaïsme die produk van mans is. Sy is derhalwe van mening dat die Joodse geskrifte, wette en geskiedenis deur mans saamgestel en opgeskryf is en dat die gemeenskap se waardes ook deur mans geformuleer is. Die dinamiek van Judaïsme het in die teenstrydigheid van sy kragteloosheid gelê: die Jode was 'n marginale volk wat aan die rand van samelewings gewoon het; hulle geskiedenis, kultuur, godsdiens, politiek en passies was onderhewig aan die giere van die heersers. Hulle was blootgestel aan vervolging en vernedering. Om te oorleef, het hulle die Wet (Tora) bestudeer. 'n Belangrike aspek van die rol van die Joodse man was om terug te trek in aktiwiteite wat slegs vir mans bedoel was. Mans word die maatstaf van alle dinge en vroue word as "ander" [vreemdes] beskou. Hellig (1998:45) wys daarop dat die verhaal van *Lilith* se opstand dus selfs 'n skepping van vroue mag wees wat vir geslagte oorgedra is om aan hulle gevoelens omtrent gelykheid uitdrukking te gee. Indien dit só is, is hierdie weergawe(s) vernietig of buite rekening gelaat toe die legendes beslag gekry het. Wie ookal die *Lilith*-legendes geskep het, die feit bly staan dat die verhaal daarvan in 'n omvattende vorm in die *Alphabet of Ben Sira* verskyn. In hiérdie weergawe toon die legendes die vooroordele van mans teenoor vroue.

Voortplanting was 'n belangrike aspek vir die oorlewing van die Joodse volk. Tradisionele Joodse bronne wys op die vrees by mans oor onvrugbaarheid en impotensie. Dit vind weerklank in die *Lilith*-mite¹⁴⁹. Deur hierdie mite is die mag

¹⁴⁹ Sy dood swanger vroue en kinders tydens geboorte; sy verlei mans terwyl hulle slaap en neem die spermselle om daarmee haar eie demoonkinderen te verwek (Hellig 1998:46).

van vroue erken. Hellig (1998:45) meen dat die tyd aangebreek het dat die mite oor *Lilith* her-evalueer word en sy 'n rolmodel vir vandag se vrou word. 'n Her-evaluasie van die rol van *Lilith* kan haar positief uitbeeld as 'n onafhanklike en dinamiese vrou wat in staat is om sonder die hulp van 'n man te funksioneer.

Die *Women's Liberation Movement* het tot die slotsom gekom dat hulle 'n eie mite moet skep wat op 'n natuurlike manier uit hulle spesifieke situasie ontwikkel (Plaskow 1979:205-206). Hulle was van mening dat ouer materiaal in die proses gebruik moet word. Hierdie beweging het die legende van *Lilith* gekies. Deur haar verhaal kon feministe uitdrukking gee aan hulle nuwe beeld, sowel as hulle relasie tot sekere elemente van die godsdiensttradisies. Feministe het dus 'n eie tradisie geskep deur 'n nuwe verhaal binne die raamwerk van 'n ou verhaal te vertel. Alhoewel *Lilith* die heldin in die verhaal is, is die werklike heldin die susterskap van die feministe. Volgens hierdie herinterpreteerde mite het God vir beide Adam en *Lilith* uit die aarde geskep wat hulle dus gelyk aan mekaar gemaak het. Adam, soos alle mans, wou hierdie situasie verander. Hy het opdragte aan *Lilith* gegee en die daaglikse take in die tuin aan haar oorgelaat. *Lilith* was egter nie met hierdie toedrag van sake gediend nie. Hierna verloop die verhaal soos dié in die legendes¹⁵⁰, tot by die skepping van Eva (Plaskow 1979:205-206).

Die *Lilith*-mite is deur die *Women's Liberation Movement* verder uitgebrei (Plaskow 1979:206-207). Alhoewel Eva bewus was van haar eie onontwikkelde vermoëns was sy basies tevrede met haar rol as Adam se vrou en hulp. Wat haar wel gepla het, was dat sy uitgesluit was uit die verhouding tussen Adam en God. Albei was mans en Adam het al meer met God geïdentifiseer. God het egter na 'n tyd ongemaklik begin voel met die situasie en Homself die vraag afgeveer of Hy 'n fout gemaak het om *Lilith* te verban en Eva te skep, waardeur Adam sóveel mag bekom het. *Lilith* wou na die tuin terugkeer maar 'n stewige muur het haar gekeer. Adam het vir Eva van die verskriklike demoon *Lilith* aan die ander kant van die muur vertel. Op 'n dag het Eva oor die muur geklim en *Lilith* ontmoet. Hulle het lank met mekaar gesels, verhale uitgeruil en mekaar verskillende dinge geleer. In die proses het 'n band van

¹⁵⁰ Sien 2.1.6.4.2.

susterskap tussen hulle gegroei. Beide God en Adam het die mag van hierdie nuwe bondgenootskap gevrees.

Alhoewel die vrouebeweging nie daarin kon slaag om deur middel van 'n simbool die totale feministe ervaring saam te vat nie, het daar uit die samesprekings van die beweging talle elemente van 'n mite ontwikkel (Plaskow 1979:205). In hierdie nuwe *Lilith*-mite word – by die ontmoeting tussen Eva en *Lilith* – simbolies uitgebeeld dít wat feministe teoloë moeilik vind om tot uitdrukking te bring, naamlik die integrasie van die nuwe feministe ervaring met dié van die tradisionele vrou (Christ & Plaskow 1979:12). Deur te fokus op feministe ervarings van vroue kan hiérdie teoloë se sienings oor vroue uitstyg bo die stereotipiese rolle van vroue. Die teoloë is egter steeds negatief verbind aan die sienswyses van die verlede.

Volgens Fuchs (2000:16, 19, 23, 25) het vroue tradisioneel die Bybelse uiteensetting van die aard en status van vroue aanvaar. Hulle het die teks deur die oë van mans gelees. Literêre-teorie en feministe-teorie het die afgelope dekades konsepte en terminologie verfyn wat dit vir vroue makliker maak om die gesag van die teks te bevraagteken. Enige feministe-geleerde sal waarskynlik saamstem dat 'n omvattende kritiese hermeneutiese ondersoek na die Bybelse narratief noodsaaklik is. Sodanige ondersoek van die Bybelse teks plaas vroue in die sentrum van die ondersoek. Gebalanseerde en ingeligte feministe kritici is bewus van die kompleksiteit van die Bybelse teks. Hierdie teks bestaan uit 'n eklektiese versameling fragmente van onbekende oorsprong, wat oor meer as 'n duisend jaar tot die finale teks saamgestel is. Fuchs (2000:116) wys verder daarop dat die Bybelse wette vroue ondergeskik aan hulle mans gestel het. Die wette is voorskriftelik en die vrou is afhanklik van haar man. Dit ontnem haar van ekonomiese onafhanklikheid en verander haar in 'n ekonomiese bate vir haar man. Sy word sy eksklusiewe eiendom.

Eva, as prototipe van die eerste vrou, simboliseer alle vroue. Sy is die essensie van die bestaan van die vrou (Meyers 1988:3). Die Christelike en Joodse interpretasies van die verhaal van Eva word duidelik in die Nuwe Testament en rabbynse legendes gehoor. Bybelse geleerdes [vroue sowel as mans] het egter die afgelope dekades die taak op hulle geneem om die oorspronklike Eva te herontdek. Eva kry nou die stem van die feministe wat totaal verskil van dié een wat deur die onsimpatieke woorde

van invloedryke figure soos Paulus, Rabbi *Yohanan*¹⁵¹ of die anonieme outeur van die 1ste-eeuse *Boeke van Adam en Eva* gehoor is (Meyers 1988:3).

Moderne kommentatore van die Bybel het huidig met 'n probleem te kampe wat voorheen onbekend was, naamlik die gebruik van seksistiese taal. Wenham (1987:*lii*) het simpatie met die besorgdheid van feministe dat sekere terme manlike oorheersing oor vroue sal laat voortduur, maar is van mening dat die feministe se vrese misplaas is. Uit die konteks van die Bybelse teks sal dit duidelik blyk watter betekenis van 'n betrokke woord ter sprake is.

'n Paar aspekte van die *Women's Liberation Movement* se benadering is nooit opgeklaar nie. Een daarvan is 'n fundamentele dubbelsinnigheid in die term *feministe-teologie*. Verder is daar ook nie duidelikheid of die beweging 'n nuwe godsdiens wil skep wat op 'n totale nuwe gemeenskap gerig is nie. Die vraag is of so 'n beweging op sy eie as 'n godsdiensgemeenskap kan funksioneer (Plaskow 1979: 207-208).

Plaskow het 'n geldige argument oor die lewensvatbaarheid van 'n eie feministe-teologie en godsdiensgemeenskap. Die *Women's Liberation Movement* het reeds baie gedoen deur die tradisionele interpretasies van die vrou se posisie, soos in die Bybel en antieke legendes uitgebeeld, te bevraagteken en op 'n herinterpretasie aan te dring. *Lilith* is 'n sinvolle rolmodel vir hierdie beweging. Sy was in die antieke wêreld bekend en het 'n voorbeeld gestel van 'n onafhanklike vrou wat haar nie deur konvensies laat beheer of laat voorskryf het nie.

2.3 Rol van die slang in antieke kulture en kultusse

2.3.1 Inleiding

Die slang word oor die algemeen in die godsdiensgeskiedenis beskou as 'n simbool wat oor beide heilsame én vyandige magte beskik (Wintermute 1962:816-817). Dit was 'n welbekende reptiel in die woestyn en was deur talle van die volke wat die Hebreërs omring het, aanbid. Die slang verteenwoordig boosheid en vernietiging, sowel as genesing en skepping. Die simbool van die genesende slang kom vandag

¹⁵¹ Rabbi *Jochanan ben Zakkai* was 'n leier in die heropbou van Judaïsme ná die val van Jerusalem en die vernietiging van die tempel in 70 n.C. (Epstein 1959:112).

steeds voor in die Hermesstaf¹⁵² van geneeshere (Williams 1962:291). In die Bybel word die slang selde in 'n positiewe lig gestel. Spore van argaïse slangaanbidding kom wel voor, versteek in die tradisies oor slange en Moses¹⁵³ (Wintermute 1962:816). In die Antieke Nabye-Ooste word die slang tot 'n groot mate met sekere gode en demone, asook magie en towerspreuke geassosieer. Die antieke mens het geglo dat slangbyt deur towerspreuke genees sal word. Simboliese assosiasies met die slang sluit in beskerming, gevaar, genesing, herlewing en soms seksualiteit¹⁵⁴ (Hendel 1999b:744). Vir die Kanaäniete was die slang die simbool van die god *Eshmun*, die god van genesing (Knight 1981:34).

In die Masoretiese Teks kom die generiese woord vir 'n giftige slang, *nāhāš* (נָחָשׁ), een en dertig keer voor. Die enigste verwante Semitiese naamwoord is die Ugaritiese *nhš* (slang) en moontlik die Arabiese *hanaš* (slang). Die oorsprong van die woord mag onomatopeïes¹⁵⁵ wees, afgelei van die sissende geluid van 'n slang (Hendel 1999b:744). Die meervoudsvorm van נָחָשׁ is נָחָשִׁים wat in Amos 9:3 na 'n seeslang¹⁵⁶ verwys. Dit kon moontlik 'n krokodil of draak [*Leviatan*]¹⁵⁷ wees. Die koperslang-beeld¹⁵⁸ van 2 Konings 18:4 word *nehuštān* (נְחֻשְׁתָּן) genoem (Holladay 1971:235).

Nehuštān beteken letterlik iets van brons of koper en kom slegs eenkeer in die Masoretiese Teks voor, naamlik in 2 Konings 18:4 (Hendel 1999a:615). Die Hebreeuse naamwoord נָחָשׁ het verwante betekenis wat na magie verwys, naamlik:

Numeri 23:23 לֹא-נָחָשׁ → waarsêery

Numeri 24:1 נְחָשִׁים → towery

(Holladay 1971:235).

¹⁵² Die slang word geassosieer met die Griekse god van genesing, *Aesculapius* [*Asclepius*] en word steeds as simbool in die mediese beroep gebruik, naamlik in die vorm van die staf van die Griekse god *Hermes*, met 'n slang wat om die staf gedraai is (Landman 1939:484).

¹⁵³ Sien §2.3.2.

¹⁵⁴ Sien verdere bespreking §2.3.2 - §2.3.5.

¹⁵⁵ Woorde wat geluide of klanke naboots (Deist 1990:178).

¹⁵⁶ Waarskynlik 'n groot seedier met besondere krag.

¹⁵⁷ Sien bespreking §2.3.2.5.

¹⁵⁸ Sien bespreking §2.3.2.3.

Daar is vandag ses-en-dertig slangspesies in Palestina bekend. Onder hulle is die groter spesies van *Coluber*, soos die algemene Siriese Swartslang (*Coluber jugularis L.*), die Dobbelsteen-waterslang (*Natrix tessellatus Laur.*), die Montpelierslang (*Malpolon monspessulanus L.*) en die Katslang (*Tarbophis fallax*). Dit is onwaarskynlik dat hulle as sulks deur die antieke Hebreërs geïdentifiseer is. Die algemene benaming *nāhāš* was waarskynlik op alle slange van toepassing. Daar is nie 'n manier om die giftige spesies in antieke tye te identifiseer nie (Bodenheimer 1962:289).

Verskeie name word in die Bybel vir slange gebruik, maar nie een kan uit 'n soölogiese oogpunt geïdentifiseer word nie. Benaminge is onder andere die volgende:

- *nāhāš* (נָחָשׁ) is die algemene woord vir alle slange, veral die groter spesies;
- *sepha'* (צִפְעָה) (Jes 14:29) word vertaal met "basilisk" of "adder";
- *šārāph* (שָׂרָף), giftige/vurige slang(e) (Num 21:8; Deut 8:15) van die woestyn, was verseker identies met die *šārāph me'ophēph* (שָׂרָף מְעוֹפֵף), die vlieënde draak van Jesaja 14:29 en 30:6; Jesaja 6:2-6 verwys na 'n mitologiese wese met ses vlerke (seraf);
- *tannin* (תַּנִּינִי) van Genesis 1:21 en Eksodus 7:9, asook Psalm 148:7, Jesaja 27:1 en Esegieël 32:2 kan 'n legendariese of 'n onbepaalbare slang wees of 'n seemonster (of -draak) [soos die *Leviatan*]

(Holladay 1971:235, 310, 355, 392).

Die Bybel skryf sekere eienskappe aan die slang toe, onder andere die volgende:

- word met boosheid geassosieer (Gen 3:1, Ps 140:3-4, Jes 59:4-5, Matt 23:33);
- is listig, slinks, vinnig (Gen 3:1, Job 26:13, Spr 30:19, Jes 27:1, Jer 46:22);
- het wysheid (Matt 10:16);
- is gevaarlik (Gen 49:17, Jes 14:29, Am 5:19, Hand 28:3, 1 Kor 10:9);
- verteenwoordig lewe en gesondheid (Num 21:6-9)

(Ryken et al 1998e:773).

Uit 'n wye reeks getuïenisse is dit duidelik dat die slang 'n besliste kultiese betekenis in die Antieke Nabye-Ooste gehad het as simbool van 'n godheid en van vrugbaarheidsmagte. In Egipte het die verering van slange in een of ander vorm algemeen

voorgekom¹⁵⁹. *Buto (Wazit)* was die antieke slanggodin van Laer-Egipte. Sy het as beskermmer van die koning in die vorm van 'n *ureaus* (kobra) die koninklike simbool geword in die kroon van die koning. Daarteenoor was die Egiptiese demoon *Apophis* die opperste opponent van die Songod, *Re*. Hy was ook verteenwoordig deur 'n slang. In Mesopotamië het die slang as 'n religieuse simbool gedien. Dit is onder andere met die mindere god *Ningizzida* geassosieer¹⁶⁰. Getuienis van laat Kanaänitiese en vroeë Hebreus-Palestynse aanbidding van 'n slanggodin is by Beth-Shan, Beth-Shemesh, Gezer, Hazor, Sigem en Tel Beit Mirsim gevind. Dit is onwaarskynlik dat dit die koperslang¹⁶¹ van Moses was wat deur Hiskia in stukke gebreek is (2 Kon 18:4). Hiërdie afgodsvoorwerp in Jerusalem was waarskynlik van Kanaänitiese oorsprong wat 'n vrugbaarheidsgod verteenwoordig het en reeds lank voor Dawid se tyd in Jerusalem aanbid is (McCullough 1962:290).

2.3.2 Israelitiese kultuur en kultus

In die Masoretiese Teks word die slang op etlike plekke met magie/towery en/of Jahwe verbind. Die bekendste gevalle handel oor die Tuinverhaal (Gen 3), die Egiptiese plae (Eks 4 en 7), die koperslang (Num 21 en 2 Kon 18) en Jesaja se inisiëringsvisioen (Jes 6)¹⁶² (Hendel 1999b:745-746).

2.3.2.1 Tuinverhaal

Die slang (*nāhās*) in die Tuinverhaal (Gen 3) word beskryf as "listiger as al die ander diere van die veld" (Gen 3:1). Hy slaag daarin om die vrou te verlei [bedrieg] om die Goddelike verbod te oortree. Interkulturele studies toon dat bedrieërs twyfelagtige karakters is wat die aanvaarde grense in die samelewing laat vervaag. Die slang in die Tuinverhaal toon die identiteit van 'n bedrieër. Hy laat die grense tussen diere, mense en die Goddelike vervaag¹⁶³. Die effek van die slang se optrede is dienooreenkomstig met dubbelsinnighede gekleur. Terwyl die oortreding van die mens as sonde uitgebeeld word, gee dit aan die mens goddelike kennis. Die optrede van die bedrieër is beide tot die mens se voordeel én sy nadeel. Die keuse van 'n giftige

¹⁵⁹ Sien bespreking §2.3.5.

¹⁶⁰ Sien bespreking §2.3.4.

¹⁶¹ Sien bespreking §2.3.2.3.

¹⁶² Sien verwysing na serafs in §2.3.1.

¹⁶³ Hy word beskryf as 'n dier (Gen 3:1); hy kan praat soos 'n mens (Gen 3:1-5) en verlei die vrou deur sy menslike vermoëns; die slang het kennis – soos God – om te weet dat, deur van die vrugte te eet, die mens tussen goed en kwaad sal kan onderskei (Gen 3:22) (Hendel 1999b:746-747).

slang (שָׁנָה) as die bedrieër-figuur¹⁶⁴ toon 'n ooreenkoms met tradisionele Antieke Nabye-Oosterse assosiasies met die slang, naamlik met gevaar en dood, magie en geheime kennis, hernuwing en onsterflikheid, asook met seksualiteit (Hendel 1999b:746-747).

Kommentatore vind dit moeilik om die aard van die slang in die Tuinverhaal te bepaal. Die interpretasies soos in die pseudepigrafiese geskrifte, Nuwe Testament asook latere rabbynse geskrifte gereflekteer – waar die slang niemand anders as die Satan is nie – plaas vreemde konsepte in die Genesis-tek (Gen 3) (Cassuto 1961:139). Knight (1981:34) stem saam dat daar geen suggestie in die teks self is dat die slang die Bose is nie. Die Vroeë Kerk het dit as vanselfsprekend aanvaar dat die slang die manifestasie van Satan is.

Volgens antieke talmoediese bronne¹⁶⁵ was die oerslang [soos in Gen 3] die spesie wat in sy regop houding en manier van eet 'n ooreenkoms met die mens getoon het. In alle waarskynlikheid brei die Tora nie hierop uit nie in ooreenstemming met sy teenkanting teen enige mitiese verbintenisse. Hierdie beskrywing stem ooreen met figure wat op antieke Mesopotamiese seëls gevind is, naamlik wesens wat halfslang en halfmens is. Volgens die Haggada wou die slang, omdat hy in Eva belanggestel het, die mens vernietig. In die Masoretiese Tekst is daar geen aanduiding van so 'n interpretasie nie. Antieke dokumente en uitbeeldings van die slang toon onder andere: heilige slange, slanggode, slange as simbole van lewe en vrugbaarheid en slange wat die heiligdomme bewaak. Tot dusver is daar geen slang gevind wat 'n ooreenkoms toon met die slang van die Tuinverhaal nie (Cassuto 1961:139-140, 160).

Jubilee 3:28 noem dat die diere aanvanklik in staat was om die mens se taal te praat. Die dag toe die mens uit die tuin verdryf is, het die diere hierdie vermoë verloor. In die Masoretiese Tekst is geen aanduiding van so 'n spekulasie nie (Van Selms 1967:64).

¹⁶⁴ Vergelyk die uitspraak teen die slang in Genesis 3:15b met Genesis 49:17, naamlik "Laat Dan 'n slang [שָׁנָה] wees op die weg, 'n horingslang [שֵׁשׁ] op die pad, wat die perd aan die hakske byt, sodat sy ruiter agteroorval".

¹⁶⁵ Byvoorbeeld in B. Sota 9b.

Volgens Afrem¹⁶⁶ is dit onwaar dat die slang – omdat dit die listigste dier was – tot die vlak van die menslike denke verhef is. Hy het nie die wysheid van die mens gehad nie. Adam was, in die wyse waarop hy gevorm is, die slang se meerdere. Afrem meen dat Adam óf die slang se manier van kommunikasie verstaan het óf dat dit die Satan was wat deur die slang gepraat het (Louth & Oden 2001:74-75).

Joodse legendes verklaar dat die slang die slimste van al die diere was en ook die naaste aan die mens. Hy was oorspronklik van uitsonderlike grootte en net so hoog soos 'n kameel. Later [nadat die vloek oor hom uitgespreek is, Gen 3:14] het hy sy intellektuele vermoëns verloor en ook fisies klein geword. Hy het ook nie meer voete gehad nie. Sy slinksheid was sy eie ondergang. Indien daar nie 'n sondeval was nie, sou twee slange in staat gewees het om al die werk te doen wat die mens nou moet doen. Naas die werk wat die twee slange sou gedoen het, sou hulle die mens van goud, silwer, edelgesteentes en pèrels voorsien het. Die slang was goed bekend met die aard van die mens en het geweet dat sy skelmstreke geen effek op die man sou hê nie. Derhalwe het hy die vrou genader, wetende dat sy maklik verlei sou word. Nadat hy met die vrou (Eva) gepraat het, het hy self eers van die vrugte geëet as bewys dat hy nie sterf nie. Eva het toe van die vrugte geëet, daarvan aan Adam gegee en daarna ook aan al die lewende wesens. Die gevolg hiervan was dat almal sterflik geword het. God het 'n vloek oor die slang uitgespreek sonder om na sy verontskuldiging te luister. Die slang was vol boosheid asook 'n goeie redenaar en derhalwe het God nie met hom in 'n argument betrokke geraak nie, maar direk 'n straf oor hom uitgespreek. Sy vermoë van spraak is van hom af weggeneem, sy hande en voete is afgekap en hy moes die aarde [stof, Gen 3:14] eet. Indien hy enige keurige voedsel sou eet of drink, sal dit na stof in sy mond verander. Om sy ou vel af te skud, gaan met baie pyn gepaard (Ginzberg 1909:40, 71-77).

Volgens Hendel (1999b:746) het die slang (*nāhāš*) in die Tuinverhaal wel mitiese konnotasies. Sekere aspekte van die slang [soos die assosiasie met seksualiteit] en die naaktheid van die man en vrou, sowel as hulle straf, gee 'n aanduiding van narratiewe elemente as polemieë teen die Kanaänitiese vrugbaarheidskultus (Wallace 1985:184). Talle geleerdes stem saam dat die slang met vrugbaarheid verbind word (Wallace 1985:160). Getuienis hiervoor is hoofsaaklik uit voorstellings van die

¹⁶⁶ Antieke kommentaar op Genesis 1-11 deur Afrem, die Siriër; leef 306-373 n.C.; sien ook §3.5.

slang, veral saam met naak godinne. Die plasing van die slang is dikwels naby die geslagsdele wat duidelik 'n seksuele konnotasie het. In sommige uitbeeldings verskyn die slang saam met die moedergodin. Die polemiese aanduidings teen die Kanaänitiese vrugbaarheidskultus beteken dat die Tuinverhaal 'n vroeë mondelinge stadium gehad het. Daar is 'n verbintenis tussen Eva en *Asherah*, asook tussen die slang in die Tuinverhaal en die simboliek van die slang in die vrugbaarheidskultus [ook as simbool van lewe of herlewing¹⁶⁷]. Die gebeure in die Tuinverhaal is in teenstelling met die vrugbaarheidskultus, naamlik dat die man en vrou dood en steriliteit¹⁶⁸ ervaar in plaas van lewe en fertiliteit (Wallace 1985:160, 184). Die slang in die Tuin van Eden word dikwels met die gesig van *Lilith* uitgebeeld (Storm 2001:40).

Volgens die Talmoed *B. Jacob* is die slang in die Tuinverhaal bloot simbolies, naamlik as simbool van die mens se weetgierigheid. Binne 'n mitologiese konteks het die slang 'n bepaalde betekenis: in talle godsdienste bring dit voorspoed, dit gee wysheid, kennis en lewe. Die slang het 'n dualistiese karakter, naamlik as 'n dier wat lewe én dood verteenwoordig¹⁶⁹; dit is ook die simbool van 'n god van die Onderwêreld¹⁷⁰. Die slinksheid van die slang is spreekwoordelik: hy word verbind aan die vermoë om gif te maak of om van vel te verander (Westermann 1984:237,239). Die feit dat die slang in staat is om van tyd tot tyd te vervel, het die algemene geloof laat ontstaan dat die slang onsterflik is (Gaster 1969:36).

Die outeur van Genesis 3 maak 'n betekenisvolle bydrae tot die slang se bose reputasie. Teen die agtergrond van die Antieke Nabye-Oosterse legendes en mites (byvoorbeeld die slang in die *Gilgamesh*-epos wat verhoed dat die held onsterflikheid verkry), kan die Bybelse verhaal van die ander verhale onderskei word. Van al die diere word die slang uitgesonder om vervloek te word (Gen 3:1-15). Die verhaal begin met 'n positiewe beoordeling van die wysheid van die slang en eindig met die negatiewe uitbeelding van sy vervloeking. Hy word die prototipe van alle onderworpe vyande van God se volk. Die skema vorm 'n duidelike simmetriese patroon.

¹⁶⁷ Sien §2.3.5.

¹⁶⁸ Steriliteit in die sin daarvan dat Adam en Eva uit die tuin met sy gepaardgaande idilliese bestaan geban word; hulle moet met moeite 'n bestaan maak (Gen 3:16-19) en ook die aarde is vervloek (Gen 3:17) en "(sal) dorings en distels voortbring" (Gen 3:18).

¹⁶⁹ Sien §2.3.5.

¹⁷⁰ *Ningizzida*; sien §2.3.4.

Die outeur maak gebruik van woordspel, naamlik:

עָרוֹם (Gen 3:1) die listigheid van die slang; en

עָרוּמוֹם (Gen 2:25) die naaktheid van die mens.

Die listigheid van die slang lei uiteindelik daartoe dat die man en vrou in die tuin hulle eie naaktheid ontdek. Deur die eeue het die rol van die slang tot aansienlike eksegetiese uitbreiding gelei, byvoorbeeld in die beskrywing van 'n eskatologiese tydperk wanneer daar geen vyandskap meer tussen die mens en die slang sal wees nie (Jes 11:8) (Wintermute 1962:817).

2.3.2.2 Egiptiese plae

Die slangsimboliek in die verhale van die Egiptiese plae (Eks 4 en 7) en die koper-slang¹⁷¹ verteenwoordig tradisionele Antieke Nabye-Oosterse verbintenisse met die slang. In beide Eksodus 4:1-5 (JE-tradisie) en Eksodus 7:8-13 (P-tradisie) is die slang 'n teken van Jahwe se mag. Moses en Aäron se kieres verander in giftige slange, naamlik in *nāhās* en *tannîn*¹⁷² respektiewelik. In die JE-narratiewe dien die magiese transformasie as bewys aan die Israëliete dat Jahwe inderdaad aan Moses verskyn het, terwyl dit in die P-verhaal weer 'n teken aan die farao is van Jahwe se mag. In laasgenoemde toneel is die Egiptiese towenaars in staat om ook hulle kieres in slange te verander. Jahwe se groter mag word daarin gedemonstreer dat sy slang die towenaars se slange insluk [Eks 4:12] (Hendel 1999b:746).

2.3.2.3 Koperslang

Spore van argaïese slangverering mag wel versteek wees in die slangtradisies van die Mosesverhale, naamlik die staf wat in 'n slang verander (Eks 4:1-5) en die koper-slang (Num 21:5-9)¹⁷³. Volgens 2 Konings 18:4 was die koperslang (*Nehustan*) gedurende die regeringstyd van Hiskia [716-687 v.C.] deel van die Judese kultus (Wintermute 1962:816-817).

In die verhaal van Numeri 21:5-9 stuur Jahwe giftige slange onder die volk omdat hulle gemurmureer het. Nadat Moses tot Jahwe gebid het, kry hy opdrag om [’n beeld van] ’n giftige slang te maak en teen ’n paal op te sit. Elkeen wat na die beeld

¹⁷¹ Sien bespreking §2.3.2.3.

¹⁷² Sien bespreking §2.3.1. en §2.3.2.5.

¹⁷³ Numeri 21:8 lui: "Daarop sê die HERE vir Moses: Maak vir jou 'n giftige slang [*nāhās*] en sit dit op 'n paal; dan sal elkeen wat gebyt is en daarna kyk, lewe".

kyk, sal genees word van die dodelike slangbyte van die *šērāpîm* [שֵׂרָפִים] – letterlik die brandende (of vurige, vlamme) slange. Moses voer die opdrag uit deur 'n koperslang te maak (Hendel 1999b:746). In hierdie geval kry ons die tradisionele assosiasie van die slang as simbool van genesing teen giftige slangbyte. Dit was in ooreenstemming met die rituele simboliek oor slange in die Antieke Nabye-Ooste¹⁷⁴ (Hendel 1999a:615). Die klem val egter op Jahwe wat eintlik verantwoordelik is vir genesing deur 'n simboliese instrument, naamlik die koperslang. Heelwat later het Hiskia [716-687 v.C.] die koperslang [נחשתן] vernietig (2 Kon 18:4). Die koperslangbeeld word hier met nie-Jahwistiese afgodsdienste verbind, maar is waarskynlik ook – nes in die verhaal van Numeri – 'n tradisionele teken vir Jahwe se genesende mag (Hendel 1999b:746).

Hierdie voortgaande verering van die slangsimbool deur die Israëliete in Hiskia se tyd is 'n aanduiding dat die simbool genesende eienskappe¹⁷⁵ gehad het. Die Numeri-verhaal dateer waarskynlik uit een van die vroeë bronne (moontlik E¹⁷⁶) in 'n tyd toe magie en magiese genesings belangrik was. Die slang was 'n welbekende reptiel in die woestyn en was deur talle van Israel se bure aanbid. Die slang verteenwoordig boosheid en vernietiging, maar terselfdertyd ook genesing en kreatiwiteit (Williams 1962:271).

In die Bybel word die koperslang by twee geleenthede verskillend geïnterpreteer. In Numeri 21 gee Jahwe 'n mandaat vir die gebruik van die koperslang, terwyl Hiskia dit – in 2 Kon 18 – as 'n religieuse afgodsobjek vernietig. Die botsende uitsprake is moontlik na aanleiding van 8ste-eeuse profetiese kritiek teen tradisionele rituele simbole. Die Israëliete het by die beeld van die slang wierook gebrand wat suggereer dat hulle die beeld as 'n god aanbid het (Hendel 1999a:616). Die beeld het 'n simbool by aanbidding van die vrugbaarheidsgode geword.

In buite-Bybelse verhale en tradisies kry Bybelse slange, veral die koperslang en die slang in die Tuinverhaal, 'n nuwe betekenisraamwerk. In die Nuwe Testament word die koperslang op 'n paal 'n simbool van Christus aan die kruis wat ewige lewe gee

¹⁷⁴ Sien §2.3.4 en §2.3.5.

¹⁷⁵ Simbool ook in die mediese beroep (soos vir geneesher); sien §2.3.1.

¹⁷⁶ Volgens Boshoff et al (2000:104) word Numeri 21:4-9 met die E-bron geïdentifiseer, vermeng met die Jahwis.

(Joh 3:14-15) (Hendel 1999b:747). Volgens Philo is die koperslang 'n simbool van die mag van selfbeheersing. Hiérdie mag is in staat om die versoeking van sensuele plesier, soos deur die slang in die Tuinverhaal verteenwoordig, teen te staan (Yonge 1993:45).

2.3.2.4 Jesaja se inisiëringsvisioen

Jesaja 6 beskryf die roeping van die profeet Jesaja. Hy sien die *šērāpîm*¹⁷⁷ (vlammendes) in Jahwe se hemelse tempel. Hierdie wesens het gesigte en voete [en dus bene] asook ses vlerke elk. Hulle vlieg en besing Jahwe se lof. Hierdie gedaantes is moontlik gevleuelde slangagtige wesens, soos die *šārāp*¹⁷⁸-slange waarna in Jesaja 14:29 en 30:6 verwys word. Uitbeeldings van die gevleuelde *Uraeus*-slang¹⁷⁹ kom algemeen voor op seëls gedurende hierdie tydperk [740-790 v.C.]. Die *šērāpîm* in Jesaja se visioen verwys waarskynlik eerder na vlammende mindere gode wat deel is van Jahwe se hemelse vergadering¹⁸⁰ (Hendel 1999b:746).

'n Reliëf is by *Tel Halaf*¹⁸¹ gevind wat 'n demoniese figuur met ses vlerke en 'n slang in elke hand uitbeeld. Dit is aanneemlik om die *šārāf* van Numeri 21:8 met hiérdie reliëf te identifiseer (Gaster 1962a:132). Die *šārāf* van Deuteronomium 8:15 en Jesaja 30:6 word met 'n skerpioen geassosieer wat weer in verband gebring kan word met die skerpioenmanne (*aqrab-amêlu*) wat in die *Gilgamesh*-epos beskryf word. Hiérdie skerpioenmanne staan wag by die berge van sonsopkoms en sonsondergang (Gaster 1962a:132).

Gaster se voorstel in verband met die *šārāf* van Numeri 21:8 klink aanneemlik, as 'n mens van die veronderstelling af uitgaan dat 'n tradisie van so 'n demoniese figuur (soos by *Tel Halaf* gevind) byvoorbeeld deur die aartsvadergroep vanaf Mesopotamië en Noord-Sirië na Israel oorgelewer is.

Jesaja 34:11, 13-15 noem twaalf diere wat in die verlate landstreek van Edom gevind sal word, waaronder ook die naggees (*Lilith*). Een van die ander diere wat hier

¹⁷⁷ Sien ook §2.3.2.3.

¹⁷⁸ Sien ook §2.3.1.

¹⁷⁹ Sien Egiptiese kultus §2.3.5.

¹⁸⁰ Vergelyk Psalm 104:4; Genesis 3:24; Esegïël 1.

¹⁸¹ In Noord-Sirië geleë, min of meer reg wes van Nineve; beskawing sedert ca. 4000 v.C. (Aharoni & Avi-Yonah 1979:20).

genoem word, is die קַבְוּז (pylslang). Holladay (1971:321) beskryf dit as 'n tipe klein boomslang, moontlik óf die *Coluber jugularis* óf *C. najadum* óf *C. nummifer*.

2.3.2.5 *Leviatan*

Liwyātān (לִוְיָתָן) is die Hebreeuse woord vir 'n mitiese monster wat met die see (of met die god *Yam*¹⁸²) geassosieer word. Die naam kom in 'n Ugaritiese teks voor as *ltn*, gevokaliseer as *lītānu* en verwant aan die stam לָוִי. Etimologies kan die woord geïnterpreteer word as die draaiende/kronkelende een (Arabies *lawiyā*) of die ineengestremgelde/sirkelvormige een (Hebreeus *liwiyā*). Albei woorde dui aan dat die oorspronklike voorstelling van die *Leviatan* dié van 'n slangagtige wese was. In beide die Ugaritiese en Hebreeuse tekste word *lītānu* en *liwyātān* as eiename gebruik. Die fisiese voorkoms van die *Leviatan* kan dus nie bloot uit die etimologie afgelei word nie (Uehlinger 1999:511). Volgens Storm (2001:47) was die *Leviatan* 'n wrede monster in die Fenisiese mitologie. Sy naam beteken "opgekrul". Die figuur hou verband met die Kanaänitiese *Lotan*, 'n sewekoppige monster wat deur *Anat*¹⁸³ gedood is. Dit kan ook aan die chaosmonster *Tiamat*¹⁸⁴ in die Mesopotamiese mitologie verbind word (Storm 2001:47).

Benaminge vir 'n slang, soos *nāhāš*, is van tyd tot tyd gebruik om na mitologiese draake – byvoorbeeld die *Leviatan* – te verwys (Hendel 1999b:744). Sekere woorde gee probleme in die vertaling van antieke tekste aangesien dit op meer as een wese van toepassing gemaak kan word. Daar is die werklike dier, maar dan ook die mitiese. In Job 40:25¹⁸⁵, byvoorbeeld, word na die *Leviatan* verwys wat duidelik volgens die beskrywing daarvan 'n krokodil is, terwyl Job 9:13 die *Leviatan* 'n mitiese seemonster¹⁸⁶ noem. Beide die mitiese draak en die *Leviatan*, as oer-chaosmonsters, verteenwoordig die oorspronklike vyand van God (Ryken et al 1998d:579-580).

Aangesien *Leviatan* slegs ses keer in die Bybel genoem word¹⁸⁷, kan dit volgens Uehlinger (1999: 512-513) as 'n figuur van mindere belang beskou word, maar as 'n

¹⁸² In die Kanaänitiese/Ugaritiese mitologie is hy die god van die see,

¹⁸³ Sien voetnota 53.

¹⁸⁴ Sien §2.1.4.4.

¹⁸⁵ Masoretiese Teks; die ekwivalente vers in die 1933 Afrikaanse Bybelvertaling is Job 40:20.

¹⁸⁶ *Rahab*.

¹⁸⁷ Job 3:8, 40:25; Psalm 74:14, 104:26; Jesaja 27:1 (twee verwysings).

monster en vyand van beduidende voorkoms, oorheers dit enige ander verteenwoordigers van chaos en boosheid. *Leviatan* in die Bybel kom uitsluitlik in poëtiese tekste voor.

Die voorstelling van *Leviatan* is nou verwant aan *Rahab* in soverre as wat laasgenoemde 'n láát-eksiliese aanpassing van *Leviatan* is. Hierdie aanpassing is moontlik vanuit die Babiloniese *Marduk*¹⁸⁸-teologie (Uehlinger 1999:512). In die Masoretiese Teks is *Rahab* een van die name vir die chaosmonster(s)¹⁸⁹ (Spronk 1999:684). Beide *Rahab* en *Leviatan* behoort tot die terrein van draakagtige monsters, die *Tannin*. Die drie terme mag somtyds verwarrend wees, maar in die boek Job word 'n duidelike onderskeid tussen hulle getref, naamlik:

3:8	לְוִיָּתָן	→	<i>Leviatan</i>
40:25	לְוִיָּתָן	→	<i>Leviatan</i> (tot 41:26)
9:13	רָהַב	→	<i>Rahab</i>
26:12	רָהַב	→	<i>Rahab</i>
7:12	תַּנִּין	→	<i>Tannin</i>

(Uehlinger 1999:512).

Buurstate in die Antieke Nabye-Ooste het talle parallelle gehad met die fenomeen van chaosmonsters. Sover bekend, het *Rahab* egter geen verwante vorm nie, uitgesonderd 'n verwysing in 'n Akkadiese teks na 'n chaosmonster, genaamd *Labbu*¹⁹⁰. Verwysings na *Rahab* in die Ou Testament behoort teen die agtergrond van die Antieke Nabye-Oosterse mitologie gelees te word, waarin die skepping as 'n oorwinning oor die magte van chaos beskryf word. Hiërdie magte is eintlik die oeroseane wat as monsters voorgestel word. Die beste voorbeeld hiervan is die Babiloniese *Enuma Elish*-mite¹⁹¹. In Ou-Testamentiese tekste¹⁹² wat *Rahab* aan die see verbind, is sy karakter as chaosmonster behou. Dit dui ook op 'n stryd tussen Jahwe en chaos, wat die skepping voorafgaan. Die meervoudsvorm *rēhābīm* in

¹⁸⁸ Sien §2.1.4.4.

¹⁸⁹ Job 9:13, 26:12; Psalm 89:11; Jesaja 30:7, 51:9.

¹⁹⁰ Die eerste lettergreep *lab* kan ook as *reb* gelees word – dus *Reb-bu* – en aan die Hebreeuse *Rhb* verwant wees (Spronk 1999:684).

¹⁹¹ Sien §2.1.4.4. *Rahab* is 'n titel vir die godin *Tiamat* (Patai 1992:226).

¹⁹² Byvoorbeeld Psalm 89:7-13; Jesaja 51:9-10.

Psalm 40:5¹⁹³ kan geïnterpreteer word as 'n verwysing na demoniese magte wat aan *Rahab* verwant is (Spronk 1999:684-685).

Tannin kom in die Ou Testament voor met verwysing na Jahwe wat die seemonster(s) [of draak] verslaan of onderwerp¹⁹⁴. Dit is nie duidelik of die naamwoord *Tannin* "seemonster" of "draak" beteken nie. Die term kom ook voor waar dit met "slang" vertaal kan word.¹⁹⁵ In Esegïël 29:3 en 32:2 verwys *Tannin* ongetwyfeld na 'n historiese figuur. Die profeet [Esegïël] spreek die farao as *Tannin* aan. Geleerdes debatteer of die profeet 'n bonatuurlike seemonster/draak in gedagte gehad het, of 'n krokodil – veral gedagtig aan die Nyl-krokodille. *Tannin* word in Jesaja 27:1 as die eskatologiese vyand van God uitgebeeld. In Jesaja 51:9 word *Tannin* en *Rahab* in eskatologiese verband naasmekaar gestel. *Tannin* en verwante vorms word in die Qumran-rolle¹⁹⁶, asook in Joodse Aramees, Egiptiese Aramees, Siries, Arabies en Etiopies gevind (Heider 1999:834-836).

2.3.3 Siro-Palestynse kultus

In die Kanaänitiese en Fenisiese mitologie en ikonografie is die simboliek van die slang nie so divers soos dit in Egipte en Mesopotamië is nie. Voorstellings van slange kom wel voor soos byvoorbeeld 'n slang wat om die opening van 'n houer in 'n beskermende houding gekrul is. Die betekenis van ander uitbeeldings bly egter obskuur. In die sogenaamde *Qudšu*¹⁹⁷-ikonografie word die slang met 'n godin – waarskynlik *Asherah*¹⁹⁸ – verbind. Die godin word naak uitgebeeld waar sy op 'n leeu staan. Sy hou in die een hand of albei hande slange vas en somtyds blomme in die een hand. Etlike voorbeelde van hierdie voorstelling is in Siro-Palestynse en Egiptiese beeldjies en muurplate van ca. 1700-1200 v.C. gevind¹⁹⁹ (Hendel 1999b:745).

¹⁹³ Volgens Holladay (1971:333) verwys יההים in Psalm 40:5 na afgode.

¹⁹⁴ Genesis 1:21; Psalm 148:7; Jesaja 27:1; Esegïël 29:3, 32:2.

¹⁹⁵ Eksodus 7:9-12; Deuteronomium 32:33; Psalm 91:13.

¹⁹⁶ Sien voetnota 81.

¹⁹⁷ *Qudšu* word beskou as een van *Asherah* se boodskappers. Die primêre funksie van 'n boodskappergod in die Ugaritiese narratiewe was om 'n boodskap van een god na 'n ander god oor te dra. Die hoër-vlak gode het almal persoonlike boodskappers gehad (Handy 1994:159).

¹⁹⁸ Sy was die moedergodin in die Ugaritiese mitologie (Hendel 1999b:745).

¹⁹⁹ Ca. 1400 v.C. het Fenisiese ambagsmanne in Egipte gevestig; hulle maak Fenisiese kunswerke of voer dit in. Dit het 'n waarneembare invloed op die Egiptiese kuns gehad. Allerlei Egiptiese ware het deur Biblos [Fenisiese hawestad aan die Middellandse See] Fenisië bereik. Via Ugarit [’n noordelike Fenisiese kolonie] het Miceense ware die land binnegekom. Die Fenisiërs het Egiptiese vorms en simbole – wat dikwels verkeerd verstaan en aangewend is – met Miceense en Oosterse motiewe vermeng. Uit hierdie vermenging van motiewe het die Fenisiërs 'n eie ikonografie met hulle eie religieuse en magiese idees ontwikkel (Osborne 1970:863).

'n Benaming vir 'n godin uit 'n proto-Sinaïtiese inskripsie, naamlik *dt bṯn* – "The One (fem.) of the Snake" – word aan die godin *Asherah* verbind. Dit is nie duidelik of die verwantskap van *Asherah* met 'n slang enige verband hou met verjonging, hergeboorte, beskerming of seksualiteit nie en of dit 'n ander nuanse of betekenis het. In die Ugaritiese mitologie kom towerspreuke teen slangbyte voor. In Siro-Palestynse silinderseëls word die slang soms uitgebeeld as 'n vyand van die oorlogsgod [*Anat*] en verteenwoordig waarskynlik een van die talle chaosmonsters in die Kanaänitiese mitologie (Hendel 1999b:745). Ou Siriese seëls van die 18e tot 16e eeu v.C. toon die stormgod [*Hadad*] wat besig is om 'n slang dood te maak, dikwels voor 'n godin. Hiërdie toneel kom só dikwels voor dat daar geen twyfel kan wees dat dit 'n Ugaritiese *Yammu/Leviatan* konflik voorstel nie (Uehlinger 1999:512). Onder die Kanaäniete is die oer-chaosmag deur die slangfiguur *Lotan* voorgestel. Kanaänitiese slangomsingelde godinfigure wat duidelik vriendeliker magte voorstel, is opgegrawe (Wintermute 1962:816).

Die enigste direkte kommentaar oor slangsimboliek in die Fenisiese mitologie kom uit 'n Wes-Semitiese bron, naamlik van Philo van Biblos²⁰⁰. Hierdie kommentaar sluit 'n mengsel van hellenistiese invloede in. Philo beskryf dat *Tautos*²⁰¹ slang as goddelik van aard beskou het, asook dat hulle uitermate lank lewe en 'n verjonging ondergaan. As gevolg van hiërdie eienskap is die slang in die rituele en geheime van die Fenisiese mitologie ingesluit (Hendel 1999b:745).

Die mitologie van die Hetiete – met sy panteon-chaos van duisende gode – is nog nie in besonderhede bestudeer nie. Een van die twee Hetitiese mites wat bekend is, handel oor die *Groot Slang* wat dit gewaag het om die stormgod²⁰² aan te val. Die stormgod eis dat die slang voor die gereg gebring en gestraf word. *Inar*, een van die gode, het 'n groot feesmaal gehou waarheen hy die slang en sy familie genooi het om te kom eet en drink. Die slang en sy kinders wat tot oorversadiging gedrink het, was nie in staat om na hulle blyplek terug te keer nie. Hulle is uitgewis (Delaporte 1996:84).

²⁰⁰ Hy het teen die einde van die 1e eeu n.C. die *History of the Phoenicians* wat uitgebreide narratiewe bevat, geskryf met die aanspraak daarop dat dit die Siro-Palestynse mites is (Handy 1994:44).

²⁰¹ Philo van Biblos noem dat die inligting in sy narratiewe verkry is uit betroubare bronne [sic] wat oorspronklik afkomstig was van tekste wat deur die bekende groot skrifgeleerde *Tautos* opgeskryf is. *Tautos* is later vergoddelik en in Egipte as die god *Thot* aanbid (Handy 1994:45).

²⁰² Die naam van die Hetitiese stormgod is tot nog toe onbekend (Delaporte 1996:84).

2.3.4 Assiries-Babiloniese kultus

Sedert die 3e millennium v.C. het 'n florende beskawing op die walle van die Tigris- en Eufraatrivier bestaan. Hiërdie beskawing het uit twee buurvolke, die Sumeriërs en Akkadiërs ontstaan. Dit was onvermydelik dat die godsdienste van dié twee volke onderling vermeng sou raak. Hierdie twee godsdienste het 'n bydrae gelewer tot die totstandkoming van die Assiries-Babiloniese godsdiens wat primêr die resultaat is van die semitisering van 'n godsdiens met 'n oorspronklik Sumeriese basis (Guirand 1996:49).

In die Mesopotamiese ikonografie [en dus in die Assiries-Babiloniese kultus] word die slang met 'n reeks gode en demone geassosieer, soos onder andere:

- voorstellings van 'n god waarvan die onderste gedeelte van die liggaam 'n slang is, verteenwoordig moontlik die god *Nirah*²⁰³; reliëfs van slange op grensklippe is waarskynlik van *Nirah* in die rol van 'n beskermgees;
- Elamitiese beelde van 'n hoë god wat op 'n troon van kronkelende slange sit, kan aan *Nirah* verwant wees;
- die simbool van *Ningizzida*²⁰⁴, die god van die Onderwêreld, is 'n giftige horingslang wat uit sy skouer kom; hy word in towerspreuke die beskermheer van die demone van die Onderwêreld genoem en terselfdertyd ook die beskermheer van die hemel in die *Adapa*-mite²⁰⁵;
- die vroulike demoon *Lamashtu*²⁰⁶ is uitgebeeld met slange wat sy in beide hande vasgryp;
- die manlike demoon *Pazuzu*²⁰⁷ word voorgestel met 'n ontblote fallus as 'n slang.

²⁰³ Hy was die hoofminister van *Ishtaran*, die stadsgod van Der – 'n stad aangrensend aan die gebied van Elam (Hendel 1999b:744).

²⁰⁴ In die Assiries-Babiloniese mitologie was hy bekend as *Lord of the wood of life*; hy was die seun van *Ninazu*, *Lord of Soothsaying by means of water* (Guirand 1996:61).

²⁰⁵ *Adapa*, 'n wyse man in die Babiloniese mitologie, is deur die groot god *Ea* geskep om sy priester te wees en die volk in die stad Eridu te regeer. Met al sy goeie eienskappe het *Adapa* egter nie onsterflikheid ontvang nie. Op 'n dag toe *Adapa* se vissersboot deur die wind omgewaai is, was hy in staat om die wind tot bedaring te bring. Die hoofgod *Anu* was bekommerd dat 'n sterfling soveel mag het. Hy beplan om *Adapa* te laat sterf deur sekere voedsel wat hy aan hom sou gee. *Ea* het van die komplot te wete gekom en *Adapa* gewaarsku om geen voedsel van *Anu* te ontvang nie. *Anu* bied hom egter voedsel vir ewige lewe aan. Gedagtig aan *Ea* se waarskuwing weier *Adapa* die voedsel en verloor sodoende die geleentheid om onsterflik te word (Storm 2001:14).

²⁰⁶ Sien §2.1.6.4.1.

²⁰⁷ In die Ou Mesopotamië was hy 'n gevreesde demoon met kloue in plaas van hande en voete, 'n misvormde kop en skerpioenstert. Hy is die verpersoonliking van die stormsterk suidoostewind wat siektes veroorsaak (Van Reeth 1994:198).

Hierdie voorstellings van die afbeelding van 'n slang(e) met gode suggereer assosiasies van vrees, gevaar en dood, asook van beskermende mag, afhangend daarvan of die slang die embleem van vyandigheid of goedaardigheid is (Hendel 1999b:744).

'n Ander dimensie in die Mesopotamiese simboliek van die slang word in die *Gilgamesh*²⁰⁸-epos gevind. Dit vertel die verhaal van die magtige koning *Gilgamesh* wat saam met die natuurmens *Enkidu* die monster *Khumbaba* – bewaker van die sederwoud – doodmaak. In die verloop van die verhaal sterf *Enkidu*. Op soek na onsterflikheid kom *Gilgamesh* ondermeer by *Ut-Napishtim* (die eweknie van die Bybelse Noag) uit, wat die sondvloed oorleef en onsterflik geword het. *Gilgamesh* het vele omswerwinge. Sy laaste reddingsmiddel vir onsterflikheid, die "lewenskruid" [wat hy uit die waters van *Apsu*²⁰⁹ gehaal het] word deur 'n slang by hom afgeneem. *Gilgamesh* besef dat onsterflikheid net vir die gode bestem is (Van Reeth 1994:90). Die verhaal toon nie slegs die futiliteit van *Gilgamesh* se soeke na onsterflikheid nie, maar verduidelik ook deur middel van 'n *folklore* waarom slange vervel en verjonging ondergaan (Hendel 1999b:744).

Volgens die Babiloniese skeppingsmite²¹⁰, die *Enuma Elish*, was *Tiamat* – die soutwater-oseaan – die universele oermoeder. Sy is uitgebeeld as 'n monsterragtige vroulike draak waarin die magte van chaos beliggaam is (Storm 2001:80).

2.3.5 Egiptiese kultus

Volgens die Egiptiese mitologie en ikonografie is die slang 'n dominante en multi-valente simbool. Dit kan as 'n vyand of beskermmer, god of demoon voorkom. Dit kan lewe en regenerasie, sowel as dood en nie-bestaan voorstel (Hendel 1999b:745).

Die giftige *ureaus*-slang (kobra) beskerm konings en gode. Die slang was deel van die koning se wese en derhalwe was hy immuun teen slangbyte; hy was ook in staat om ander persone van slangbyte te genees (Hendel 1999b:745). Die *ureaus* was 'n simbool wat beide beskerming en gevaar aangedui het. Die regopstaande vroulike *ureaus* het deel van die farao se koninklike drag uitgemaak. Die *ureaus* is op die farao se voorkop gedra as simboliek van die beskerming van beide die farao en die

²⁰⁸ *Gilgamesh* was die legendariese koning van die Sumeriese stad Uruk (in Suid-Bablonië); hy word in Oud-Mesopotamië as god vereer; was moontlik 'n historiese figuur wat ca. 2800 v.C. geregeer het (Van Reeth 1994:89). Sien ook voetnota 22.

²⁰⁹ Die varswater-oseaan van die oerwaters.

²¹⁰ Sien §2.1.4.4.

land (Storm 2001:20). *Ra-Harakhte*, die groot songod van Heliopolis en opperheerser van Egipte, is somtyds voorgestel deur die kop van 'n valk met 'n skyf [sonskyf] en die *ureaus* (Viaud 1996:11).

Die Egiptiese mitologie het 'n probleem gehad om 'n oppergod te definieer. Verskeie gode was as "vader van die gode" aangespreek. *Atum*, die skeppergod, het duidelik sy titel gehad, asook die dominante songod, *Re [Ra]*²¹¹. Die songod was ook geïdentifiseer as *Horus* [die valk] of *Har-akhti [Harakhte]*. *Horus* was bekend as die heersergod. Sedert die tyd van die eerste koning in Egipte was die koning [farao] 'n god, naamlik die goddelike prinsipe wat op aarde regeer. Die vroegste inskripsies noem reeds die koning, *Horus*. Hierdeur was die koning, onder andere, van ewige lewe verseker. Die koning, as die god *Horus*, het vanaf die Vyfde Dinastie ook die "seun van *Re*" geword (Wilson 1962:58-59).

Die *ureaus* [kobra] is die heilige dier van die Ou-Egiptiese godin *Wadjet*. Die *ureaus* was tegelykertyd die simbool van verwoesting (van die vyand) en van beskerming van die vors. Later is in die *ureaus* ook die "oog van die songod *Re*" gesien, wat dus sy mag gesimboliseer het (Van Reeth 1994:256). Hiërdie simbool van die *ureaus*-slang het dus, by implikasie, verseker dat die koning ewig lewe.

Die multivalente funksie van die slang word goed geïllustreer deur die kontras tussen die twee kosmiese slange, *Apophis* en *Ouroboros*. Die slang *Apophis [Apep]* is die kosmiese teenhanger van die songod [*Ra/Re*] (Hendel 1999b:745). *Apep*, die ewige vyand van *Ra* was 'n vreesaanjaende slang wat chaos en vernietiging gesimboliseer het. Daaglik, as die songod *Ra* met sy boot oor die hemel beweeg, is hy met geweld deur *Apep* aangeval. Gedurende 'n totale sonsverduistering – so het die antieke Egiptenare geglo – het *Apep* vir *Ra* en sy boot totaal ingesluk. Nié *Apep* óf *Ra* het ooit die opperhand gekry nie (Storm 2001:19). *Apep* was 'n monster wat in die duisternis gelewe het. Hy het ook die nagtelike togte van *Ra*²¹² se boot probeer verhinder, ten einde die kosmiese orde in gevaar te stel. Daar is derhalwe 'n volgehoue stryd tussen die lig en duisternis (Van Reeth 1994:24). Die gestorwe son

²¹¹ Oppergod van die Egiptiese panteon.

²¹² *Ra* het elke nag deur die oerwaters beweeg om die volgende oggend met 'n hernieude liggaam tydens sonsopkoms te verskyn (Hendel 1999b:745).

[*Ra*] is gedurende sy nagtelike tog op sy boot deur die slang *Mehen* teen die slang *Apep* beskerm (Viaud 1996:19).

Ouroboros ("tail-swallower"), daarenteen, is die slang wat die wêreld omsirkel en die grense stel tussen die geordende kosmos en die eindelose chaos daaromheen (Hendel 1999b:745).

Die Egiptiese mitologie verwys ook na slanggodinne:

- *Buto* was 'n slanggodin wat dikwels soos 'n kobra uitgebeeld is, somtyds met vlerke en somtyds met 'n kroon. Sy het die gelaatstrekke van 'n vrou en het op haar kop die rooi kroon van die noordelike koninkryk gedra. Sy was die amptelike beskermvrou van Laer-Egipte. *Buto* en *Nekhebet* – beskermvrou van die Suide – was gesamentlik bekend as *Nebti* ("the two mistresses"). Hulle het langs mekaar op koninklike dokumente verskyn (Viaud 1996:29). *Buto* is soms uitgebeeld met 'n papyrusstingel waarom 'n kobra gekrul was. As beskermmer van die farao het sy gif op sy vyande gespuug of hulle deur haar vurige blik laat verbrand (Ann & Imel 1993:79).
- *Mertseger* [*Merseger*] was die slanggodin van die onderwêreld van Thebes en die metgesel van gestorwenes (in die onderwêreld) wat na stilte verlang het. Sy is uitgebeeld as 'n slang met die kop van 'n mens of as 'n slang met drie koppe, naamlik dié van 'n slang, 'n mens en 'n valk. Sy was bekend as 'n goedaardige godin, maar het somtyds haar volgelinge gestraf (Ann & Imel 1993:86). *Metseger* het die grafte in die woestyn beskerm (Viaud 1996:22).
- *Renenet* was nie in werklikheid 'n slanggodin nie, maar is somtyds as 'n vrou met 'n slangkop of as 'n *ureaus* uitgebeeld. Sy was die godin wat oor suigeling ge-waak het en het voeding gesimboliseer (Viaud 1996:38).

Die slang word met verjonging en vernuwing – dus 'n nuwe lewe verbind, sowel as met afgestorwenes wat in die Onderwêreld 'n bestaan voer. Hiërdie afgestorwenes verander in slange. Die *ba's*²¹³ van alle gode leef in die liggaam van 'n slang. Wrede slange beskerm die twaalf poorte na die Onderwêreld. Tydens sy nagtelike tog deur die oerwaters word *Ra* binne-in die liggaam van 'n slang hernaue voor sy

²¹³In antieke Egipte was die *ba* die siel van 'n afgestorwene. Die *ba* kan vrylik op aarde beweeg; dit is die psige van die mummie wat aan die mummie die nodige lewensmiddele voorsien (Van Reeth 1994:37).

verskyning die volgende dag. Die oergode aan die begin van alle tye was as slang in die oerwater beliggaam. Tyd self, word as 'n slang voorgestel. Aan die einde van alle tye sal die gode *Atum* en *Osiris*²¹⁴ as slangwesens na die ewige waters terugkeer. Hierdie dodelike en terselfdertyd vernuwende kragte van die slang kom in variërende verhoudings voor, afhange van die situasie wat ter sprake is. Dit dra derhalwe by tot die kompleksiteit van die slangsimbool (Hendel 1999b:745). Die slang wat vervel, word gesien as 'n teken van sy ewigduerende jeug.

Die antieke Egiptenare wat deur die onherbergsame woestynlandskap omring was, was – nes die diere – afhanklik van die lewegewende water van die Nyl. Die vrugbare Nyl-Delta was vol gevaarlike diere soos krokodille, seekoeie en slange. Die respek wat hiërdie diere afgedwing het, sowel as die assosiasie met die lewegewende rivier, het aanleiding gegee tot die diere-kultus. Hierdie kultus het gedurende die Laat Koninkryk en die tyd van die Ptolemeërs (664-30 v.C.) sy piek bereik. Die diere as sodanig was nie aanbid nie, maar wel die god wat deur 'n bepaalde dier gesimboliseer was.

In die lig van die rol wat die slang in die mitologieë van die volke om Israel gespeel het, is dit te begrype dat spore van mitiese slange (soos die *Leviatan*) in die Ou Testament aangetref sal word. Aangesien daar spore van ook ander mitiese elemente in die Bybel voorkom, sal dit insiggewend wees om verdere Bybeltekste te identifiseer waarin daar verskuilde verwysings na sodanige elemente is.

2.3.6 Verwantskap met die naam van Eva

In die bespreking van die etimologie van die naam Eva²¹⁵ is 'n belangrike etimologiese skakel uitgewys tussen die naam *hawwâ* (Eva) en die funksie *hayâ* (om te lewe).

'n Verdere belangrike ooreenkoms bestaan tussen die naam *hawwâ* en die Ou-Aramese woord *hwh* (slang). Weens hierdie ooreenkoms redeneer geleerdes dat 'n ouer narratief [van Gen 3] bestaan het vóór dié een wat in die Masoretiese Teks opgeneem is. Volgens hiërdie redenasie is slegs God, die mens [Adam] en 'n slanggod in die Genesis-narratief betrokke (Layton 1997:29). Layton (1997:29-30) meen dat hierdie

²¹⁴ Sien §2.1.4.2.

²¹⁵ Sien §2.1.3.4.

argument insiggewend is, maar té spekulatief. Alhoewel die drie konsonante in die Bybelse naam en die Ou-Aramese woord ooreenstem, verskil *hawwâ* (Eva) en *hiwwâ* (slang) foneties van mekaar. Om hierdie twee woordvorme aan mekaar gelyk te stel, beteken dat *hawwâ* op 'n stadium her-gevokaliseer is. Om verder te aanvaar dat die Masoretiese vokalisasie van *hawwâ* op 'n volksetimologie van *hay* (Gen 3:20) gebaseer is, beteken niks meer as 'n sirkelargument nie. Voorts kom die woord *nhš* (slang) in die Ugaritiese tekste voor wat 'n verwante vorm is van die Hebreeuse *nāhās* wat herhaaldelik in Genesis 3 gebruik word.

Wyatt (1999:316) sluit by Layton aan en noem dat talle kommentatore – naas die ooreenkoms in die Aramese *hewya* [*hiwwâ*] en variante – waargeneem het dat daar ook 'n verwantskap is tussen *hawwâ* en die Arabiese *hayya*, wat slang beteken.

Vroeë rabbynse interpretasies²¹⁶ wys op 'n ooreenkoms tussen die Bybelse *hawwâ* en die Aramese *hewyā* [*hiwwâ*]. *Genesis Rabba* 20 verklaar: "the serpent is your [Eve's] serpent [seducer] and you are Adam's serpent". Die ooreenkoms was in terme van die versoeking gesien eerder as in terme van Eva as 'n slanggodin (Wallace 1985:148). In gemelde *Genesis Rabba* verduidelik rabbi *Aha* dat hiërdie verklaring van *hawwâ* 'n regverdiging is vir Eva se naam. Rabbi *Haninah* voeg hierby: "When the woman was created, the Satan was created with her" (Boyarin 1993:88-89).

Dit is duidelik dat die antieke verklaarders²¹⁷ van die Bybelse teks 'n verband getrek het tussen Eva en die slang in Genesis 3:20, alhoewel dit nie seker is op grond waarvan hulle so 'n afleiding gemaak het nie. Geleerdes stel voor dat volgens die antieke denkwysie die vrou, Eva [*hawwâ*], só vernoem is²¹⁸ omrede sy die slang se werk gedoen het deur Adam te verlei. Uit 'n ondersoek van die rabbynse geskrifte kom dit na vore dat die rabbyne die Bybelse stof nie soseer op filologiese gronde bestudeer het nie, maar eerder uit 'n benadering van gevestigde tradisies. Standpunte tussen skrifgeleerdes varieer oor die verhouding tussen Eva en die slang. Sommige geskrifte stel voor dat sy die naam *hawwâ* gekry het na aanleiding van seksuele gemeenskap met die slang; vandaar die woordspel met die Aramese *hiwwâ*. Volgens

²¹⁶ Opgeteken in *Genesis Rabba* 20.

²¹⁷ Rabbynse skrifgeleerdes.

²¹⁸ In die sinspeling op die name *hawwâ* en *hiwwâ* (*hewyā*).

die interpretasie van rabbi *Josua ben Qarhah* het die slang 'n passie vir Eva ontwikkel.²¹⁹ Clements van Aleksandrië²²⁰ wys op 'n parallel tussen die *Dionusos*²²¹-orgies met Eva en die slang (Williams 1970:358-361).

Na aanleiding van die voorafgaande bespreking kan 'n verband getrek word tussen die Bybelse *hawwâ* (Eva) en die Aramese *hiwwâ* (slang). Daar is egter té min getuigenis om 'n sterk standpunt vir so 'n aanname in te neem.

2.4 Die slang as voorstelling van Satan (die Bose)

Hierdie afdeling word nie in diepte bespreek nie, aangesien dit slegs as aanvullende inligting vir die navorsingswerk dien.

In die menslike ervaring speel mite 'n rol in die enigma van boosheid (Ricoeur 1987:199, 206).

2.4.1 Joodse tradisie

Volgens die vroegste tradisies van Israel was die teenwoordigheid van boosheid in die wêreld 'n vanselfsprekende realiteit. Daar is geen terminologiese verskil tussen morele boosheid en 'n ramp nie. Reeds vanaf Genesis 1 is simbole van boosheid sigbaar in die duisternis en die kosmiese see. Daar is geen verduideliking wat die oorsprong van hierdie simbole is nie. Volgens hierdie tradisies is daar in die Ou Testament 'n aantal tekste wat God "identifiseer as die bron van boosheid"²²². Alhoewel God dikwels in konflik met boosheid uitgebeeld word²²³, is daar nooit twyfel dat God die Oorwinnaar sal wees nie. Die assosiasie van boosheid met 'n bonatuurlike wese wat God en sy volk opponeer, het sy wortels in die Masoretiese Teks²²⁴, maar kry eers in die Nuwe Testament in 'n bepaalde wese [soos Satan] beslag²²⁵ (Meier 1993:208).

²¹⁹ In die Midrasj *Bereshith Rabba* 20 en 22 is voorbeelde van eksegesië op Genesis 3:20 (Williams 1970:359-360).

²²⁰ Christenskrywer ca. 160-215 n.C.; hy soek verbande tussen die Christendom en die Griekse kultuur.

²²¹ Griekse god van wyn en groeikrag in die natuur. Deel van sy kultus was wynfeeste wat in orgies ontaard het.

²²² Onder andere Jesaja 45:7; Jeremia 4:6; Amos 3:6; Miga 2:3; Job 2:10.

²²³ Byvoorbeeld Jesaja 27:1; Habakuk 3:8-15.

²²⁴ Jesaja 14:12-15; Esegël 28:11-19.

²²⁵ Sien §2.4.2.

In die Jahwisme, as Ou-Testamentiese godsdiens, het demone feitlik geen plek gehad nie. Dit kontrasteer sterk met ander godsdienste waarin die mens konstant in 'n heilige stryd met demone gewikkel was. Die vraag na die oorsprong van kwaad (boosheid) was een van die belangrikste temas in antieke tye – veral ook in die Judaïsme. 'n Besondere siening oor die ontstaan van kwaad en die rol van demone word in die Qumran-geskrifte gevind. In hiërdie geskrifte word die duiwels onder leiding van *Belial* as 'n groep met engele gekontrasteer (De Villiers 1997:453-454).

In die Masoretiese Teks kan *śātān* na enige wese verwys wat die rol van 'n aanklaer of vyand [teenstander] speel.²²⁶ 1 Kronieke 21:1, Job 1-2 en Sagaria 3:1-7 het in die verlede sentraal gestaan in pogings om die evolusie van die konsep van Satan na te speur. In die eerste geval (1 Kron 21:1) het geleerdes "Satan" as 'n eienaam geïnterpreteer. Dit kan ook na 'n teenstander of aanklaer verwys wat namens God optree. In beide Job en Sagaria wil dit voorkom asof Satan 'n wettige lid van God se raad is. Meeste geleerdes stem saam dat in die geskrifte van die 3e en 2e eeue v.C. die eerste voorbeelde is van 'n karakter wat die aartsvyand van Jahwe en die mensdom is (Avalos 1993:678-679).

Wat die voorafgaande bespreking betref, is daar geen verwysing daarna dat Satan 'n slang is, of met die slang in die Tuinverhaal in verband gebring kan word nie. Von Rad (1972:87) wys daarop dat in die Genesis-narratief die slang aangetoon word as een van die diere wat God geskep het (Gen 2:19, 3:1). Vir die verteller was die slang dus nie die simbool van 'n demoniese mag nie en beslis nie Satan nie. Al wat die slang van die res van die diere onderskei, is sy listigheid (Gen 3:1). Die verwysing na die slang in die verhaal is eintlik terloops, aangesien die verteller die verantwoordelijkheid van die oortreding ten volle op die mens wil plaas. Die feit dat die verteller die aansporing tot verleiding op die slang oorplaas, dien bloot 'n narratiewe doel. Dwarsdeur die verhaal bly die teenparty [slang] incognito en ondefinieerbaar (Von Rad 1972:87).

Beide die J- en P-bron beskryf God se goedheid deur die oorfloed in die Tuin van Eden. Die slang as sodanig is nie 'n demoniese bose mag wat in die skaduwees

²²⁶ 1 Samuel 29:4; 2 Samuel 19:22 (2 Sam 19:23 in die Masoretiese Teks); 1 Konings 11:14. Numeri 22:32 verwys na 'n goddelike boodskapper wat Bileam se reispad moes versper (Avalos 1993:678).

wegkruip nie, maar eerder die alter-ego van die mens. Die mens se hovaardigheid en twyfel word deur die slang tot uiting gebring. Daar is geen suggestie in die verhaal dat die slang Satan is nie (West 1981:87).

2.4.2 Christelike en Nuwe-Testamentiese perspektief

In die Nuwe Testament is demoniese wesens meer eksplisiet verantwoordelik vir 'n groot deel van die kwaad in die wêreld. Antieke Israel het siektes, rampe en tragedie as die werking van God gesien, terwyl in die Nuwe Testament oor die algemeen hiërdie gebeure aan Satan en demone toegeskryf word.²²⁷ Volgens die Nuwe-Testamentiese siening is die mensdom in 'n stryd met hierdie onsigbare magte gewikkel.²²⁸ 'n Eskatologiese konfrontasie tussen die kosmiese magte van goed en kwaad sal in die toekoms tot gevolg hê dat alle kwaad en bose magte (wesens) uitgewis word (Op 19-21) (Meier 1993:208-209).

Meeste geleerdes stem saam dat in die geskrifte van die 3e tot 2e eeu v.C. 'n karakter(s) verskyn wat die aartsvyand van God en die mensdom is. 'n Variasie van figure wat nie noodwendig identies aan mekaar was nie, het in die tradisies ontstaan. Tot dusver is daar nog nie duidelikheid tot watter mate die voorstelling van die Hebreeuse *śātān* deur die Persiese dualisme beïnvloed was nie. In hiërdie dualisme word die bestaan van twee onafhanklike personifikasies wat teenoor mekaar staan, naamlik goed en kwaad, uitgewys (Avalos 1993:679). Die na-Bybelse Joodse geskrifte het baie uitgebrei op die konsep van Satan. Die val van sekere engele word aan Genesis 6:1-4 verbind.²²⁹ Dit word teruggevoer na die onsuksesvolle poging van die engel Migael, dat Adam deur die engele aanbid word²³⁰ (Garrett 1990:833).

Die na-eksiliese pre-okkupasie met teodisee was in sekere kringe opgelos deur Satan vir alle boosheid verantwoordelik te maak. Dit het 'n bydrae gelewer tot die eksegetiese van Genesis deur die slang 'n agent van Satan te maak, of dit as Satan self voor te stel.²³¹ Hierdie eksegetiese tradisie was wydverspreid en in Nuwe-Testamentiese tye

²²⁷ Matteus 17:14-18; Handeling 5:3; 2 Korintiërs 12:7.

²²⁸ Efesiërs 6:12; 1 Petrus 5:8; Johannes 13:2.

²²⁹ *Jubilees* 4:22; *I Enoch* 6-8 (Garrett 1990:833).

²³⁰ Na-Bybelse geskrif *Life of Adam and Eve* 12-17 (Garrett 1990:833).

²³¹ Onder andere in *Wisdom of Solomon* 2:24; *II Enoch* 31; *Vita Adae* 16 (Wintermute 1962:817).

nog stewig gevestig, soos in Openbaring 12:9²³² gereflekteer (Wintermute 1962:817). Die skrywer van Openbaring identifiseer die antieke slang met die duiwel en Satan²³³. Die slange in die oer-kosmiese stryd, in die Tuinverhaal en in die antieke vrugbaarheidskultusse is in die Satan verenig – dus in die teenstander van God en sy werk. Hierdie saamgestelde skepsel se uiteinde is die ewige vuur²³⁴ (McCullough 1962:290).

Die Nuwe Testament was dus waarskynlik tot 'n groot mate verantwoordelik vir die standaardisasie van "Satan", God se aartsvyand. In die Nuwe Testament word verskeie name aan Satan gegee.²³⁵ Die naam Lucifer het in die Middeleeue gewild geraak as gevolg van die samesmelting van 'n Nuwe-Testamentiese tradisie oor Satan wat uit die hemel geval het (Luk 10:18) met 'n oorspronklik Bybelse tradisie oor die vallende môrester (Jes 14:12). Volgens die Nuwe Testament kan Satan en sy demone mense binnedring en hulle tot bose dae aanhits²³⁶ (Avalos 1993:679).

Nuwe interpretatiewe tradisies oor Bybelse slange – veral die koperslang en die slang van die Tuinverhaal – het in die Nuwe-Testamentiese tyd ontstaan. Die koperslang wat teen die paal verhoog is, word as 'n simbool vir Christus gesien; die Verlosser wat lewe gee was teen die kruis [paal] verhoog (Joh 3:14-15). Die slang in die Tuinverhaal word in beide Joodse en Christelike tradisies met die Satan geassosieer. Deur hom (die Satan) het die dood in die wêreld gekom²³⁷ (Hendel 1999b:747).

In die na-Bybelse christelike literatuur het die leringe omtrent die Satan onder die apostoliese kerkvaders ketterse afmetings aangeneem. In die *Evangelie van Bartolomeus* (1, 16, 18), byvoorbeeld, het die duiwel aanvanklik gedink dat Jesus slegs 'n profeet is en *Irenaeus*²³⁸ het verklaar dat die duiwel 'n gevalle engel is wat Kain tot moord gemotiveer het (*Dem.* 16-17 – Garrett 1990:834). Volgens *Clements van*

²³² "En die groot draak is neergewerp, die ou slang wat genoem word duiwel en satan, wat die hele wêreld verlei, hy is neergewerp op die aarde, en sy engele is saam met hom neergewerp".

²³³ Openbaring 20:2 "En hy het die draak gegryp – die ou slang wat die duiwel en die Satan is – ...".

²³⁴ Matteus 25:41; Openbaring 20:10.

²³⁵ Onder andere: Beëlsebul (Matt 12:24); die Versoeker (Matt 4:3); *Belial* (2 Kor 6:15); die Bose (1 Joh 5:18); *Apollion* (Op 9:11).

²³⁶ Byvoorbeeld Matteus 15:22; Lukas 11:14, 22:3.

²³⁷ *Apokalips van Moses* 16-19; Openbaring 12:9. In die gnostiese tradisie was die slang van die Tuinverhaal as 'n Christus-figuur gesien deur wie geestelike vrymaking van die aarde moontlik word (Hendel 1999b:747).

²³⁸ Biskop van Lyons en kerkvader, ca. 115-202 (Clark 1990:471).

*Aleksandrië*²³⁹ is "(the) adversary (is) not the body ... , but the devil, and those associated with him" (*Str.*4.14 – Garrett, *ibid*). *Tertullianus*²⁴⁰ noem dat die duiwel 'n vrou, naamlik Eva, gebruik het om Adam tot oortreding te oorreed (*Cult. fem.* 1 – Garrett, *ibid*), aldus Garrett (1990:834).

2.4.3 Rabbynse verklaring vir sonde

Judaïsme is die godsdiens van die Jode. Die woord verwys nie na 'n bepaalde dogma nie, maar na die totale lewenswyse van die Joodse gemeenskap wat deur God uitverkies is en in 'n verbondsverhouding met Hom staan. Die oortuigings en gebruike van die verskillende Joodse sektes in die Nuwe-Testamentiese tyd het onderling van mekaar verskil (Throckmorton 1962:1005). Motivering vir die totstandkoming van die rabbynse beweging was tot 'n groot mate om die Joodse gemeenskap te laat herstel ná sy neerlaag teen die Romeine [70 n.C.]. Die rabbi's was oortuig dat so 'n herstel sou plaasvind deur hernieude toewyding aan die Tora. Hulle het hulself georganiseer om sodoende hulle leringe te versprei, volgelingen te werf en die grootste moontlike rol in die Joodse lewe te speel. Van al die boeke wat die antieke rabbi's nagelaat het, is die Talmoed die insiggewendste en dié een wat die meeste oor die rabbynse denke openbaar (Holtz 1984:129).

Vir die rabbi's was die Skrif die gesagsnorm vir die waarheid. Dit is die Woord van God wat aan Moses geopenbaar en aan die profete oorgelewer is. Naas die geskrewe Tora het die volk Israel ook die mondelinge Tora op die berg Sinai ontvang wat die totale Goddelike wil vir Israel bevat. Volgens die rabbi's is dit 'n waarborg vir die ware betekenis van die Bybelse teks (León 1998:43).

Alhoewel die rabbynse eksegetiese werke van diverse aard gelewer het, is daar bepaalde metodes, prosedures en tegnieke van gemeenskaplike aard wat volgens sekere riglyne gesistematiseer is. Hierdie riglyne is onder andere: die sewe reëls van rabbi *Hillel*, die dertien reëls van rabbi *Ishmael* en die twee en dertig reëls van rabbi *Joseph* die Galileër. Joodse hermeneutiek sluit dimensies in soos die gebruikmaking van allegorieë en die bepaling van betekenis tot op die laaste punktuasie in die Bybelse teks. Van die belangrikste eksegetiese midrasjim is *Genesis Rabba[h]* wat aan die

²³⁹ Sien voetnota 220 (Wagner 1990:214).

²⁴⁰ Sien voetnota 57.

einde van die 4e eeu tot die begin van die 5e eeu tot stand gekom het. Hierdie kommentare [midrasjim] probeer 'n antwoord gee op Israel se situasie (León 1998:43-44).

Genesis Rabbah verskaf die eerste volledige en gesistematiseerde Jodaïese kommentaar op die boek Genesis. Dit neem 'n belangrike plek in by die normatiewe en klassieke Jodaïsme wat tussen 200 en 600 n.C. sy finale beslag in die Babiloniese Talmood gekry het. Hierdie kommentaar verskaf 'n volledige en gesaghebbende verslag oor Jodaïsme se vertolking van die boek Genesis. Volgens die skrifgeleerdes se eksegese is verskeie betekenislae blootgelê en die waarheid vasgestel wat vir daardie bepaalde tyd van belang was. Deur *Genesis Rabbah* het die rabbynse skrifgeleerdes die krag van die Skrif gedemonstreer om 'n mens in sy huidige omstandighede aan te spreek. In hierdie kommentaar word die verhaal van die mens in die Tuin van Eden vergelyk met die verhaal van die volk Israel en sy land. In die proses dien Israel se geskiedenis as paradigma vir die mens se geskiedenis, en andersom (Neusner 1985:x, xi, 60).

Die term "rabbyns" is op Joodse literatuur van na-Bybelse tye van toepassing. Die Jodaïsme van die Talmoediese tyd is in 'n ander lig beskou as die Jodaïsme van Bybelse tye. *Folklore*, legendes en allerlei vorms van verhale word in die terminologie van die na-Bybelse literatuur van die Jode as *Haggadah* beskryf. Dit word gekarakteriseer daarin dat wat in die *Haggadah* beskryf is ten eerste uit die Skrif kom, maar ook dat dit die aard van 'n verhaal het. Hierdie dualisme som die kenmerkende eienskap van 'n Joodse legende op (Ginzberg 1909:vii, ix).

Voor-eksiliese Jodaïsme het weinig kennis gedra van mites en legendes oor demone en bose geeste. Satan (of ook bekend as *Sammael*) was nie 'n onafhanklike mag wat teen God oorlog gevoer het nie (Targum, ps 121). Engele en demone het in die Joodse *folklore*, mites en legendes burgerregte bekom. Nes die engele is die duiwels en demone ook diensknegte van God. In hierdie mites en legendes is die funksie van die *Shedim* [demone] om die Een Skeppergod te verheerlik (*Talmud Yerus Bera-koth*). Talle legendes bestaan oor die oorsprong van demone en bose geeste. Volgens een van die legendes het God op die sesde dag vir Adam en Eva en talle ander wesens geskep. Aan hierdie skepsels het God siele gegee. Met die aanbreek van die Sabbat was Hy onderbreek en talle van dié wesens was dus onvolledig. Hulle is die demone en geeste (*Gen Rabbah* 7). Ander bronne verklaar weer dat demone lank vóór

die mens geskep is. Volgens die Etiopiese *Book of Enoch*²⁴¹ was demone afkomstig van reuse – wat weer die kinders van gevallende engele en die dogters van die aarde was [Gen 6:1-4]. Volgens hierdie boek is daar talle satans. Hulle is die verleiers, aanklaers (voor God) en ook die uitvoerders van straf²⁴². Die siening in hierdie boek stem tot 'n mate ooreen met die standpunte in die Talmoed en midrasjim. Wat die Tuinverhaal in hierdie twee bronne betref, het Satan of *Sammael* wat jaloers op Adam en Eva was, toegesien dat die slang die vrou verlei. In hierdie verhaal het Satan en *Sammael* in een persoonlikheid saamgesmelt. *Sammael* is die opperheerser oor demone en bose geeste²⁴³ (Rappoport & Patai 1966:73-76).

In die rabbynse literatuur word Satan voorts uitgebeeld as die minnaar van Eva, asook die gees van verleiding. *Sammael* word gepersonifiseer as die slang – wat as die simbool van boosheid en verleiding voorgestel word. Volgens hierdie *folklore* het *Sammael* vir Adam en Eva verlei, die verbode boom in die Tuin van Eden geplant, met die dogter van 'n sterflike mens getrou en was ook verantwoordelik vir die val van die engele. Een van sy voorkomste is die van Satan (Shulman 1971:321-322).

Die rabbyne het nie 'n teorie verkondig wat verklaar dat die korrupsie van die mens só groot is dat hy nie in staat sal wees om sonder voorafvernuwing goed te doen nie. Hulle het egter wel verklaar dat die slang gif of vullis vir Eva ingespuet het wat aan haar nageslag oorgedra is.²⁴⁴ Hierdie vullis [of gif] is verwyder deur die Israeliete se aanvaarding van die Wet (Montefiore & Loewe 1938:306).

Volgens die rabbyne is die primêre doel van Genesis 2 en 3 in die Tora om die bestaan van die kwaad in die wêreld, asook die oorsprong van boosheid, te verklaar. Uiteraard – soos in voorafgaande besprekings aangetoon – is dit te verwagte dat die tema van die Tuinverhaal van welbekende simbole gebruik sal maak. So 'n simbool is die slang – 'n dier wat in die see en riviere, asook op land gevind is. Volgens die teks is daar geen aanduiding wat die voorkoms van die slang was vóór sy vervloeking nie. Rabbynse legendes verklaar dat hy die liggaamsbou van 'n mens gehad

²⁴¹ Talle legendes bestaan oor Henoch (Gen 5:24). Daar is twee weergawes van die *Book of Enoch*, die een is 'n Etiopiese manuskrip en die ander een 'n Slawiese. Dit is in Aramees geskryf gedurende die laaste helfte van die 1e eeu v.C. en die eerste helfte van die 1e eeu n.C. (Shulman 1971:110).

²⁴² Vergelyk Job 1 en 2.

²⁴³ Sien ook voetnota 132.

²⁴⁴ Traktaat *Yebamot*, *Yabmut* 103b in die Talmoed.

het.²⁴⁵ Volgens antieke tradisies is die slang die vyand van God, maar inderwaarheid is hy die vyand van die mens (Cassuto 1961:71, 141, 160).

Vroeë rabbynse tekste²⁴⁶ verklaar dat die vrou en die Satan gelyktydig geskep is. Rabbi *Yehoshua* is van mening dat die vrou die oorsprong van die dood is (Boyarin 1993:89-90).

Dit is duidelik dat die konsep van die slang in die Tuinverhaal as die verpersoonliking van Satan, nie deel was van die vroeë Joodse (en Hebreeuse) denke nie. Volgens die verhaal self is daar geen aanduiding dat die slang en Satan sinoniem is nie. Hierdie begrip het véél later – soos blyk uit geskrifte van die 2e en 1e eeu v.C. – ter sprake gekom. Die idee dat dit eintlik Satan is wat die mens in die tuin verlei het, kom veral gedurende die Nuwe-Testamentiese tyd en daarna ter sprake. Geskrifte wat sedert die 1e eeu n.C. tot in die laat rabbynse tyd tot stand gekom het, maak veel van die optrede van Satan as verleier – veral in die Tuinverhaal, soos verpersoonlik deur die slang.

2.4.4 Ander tradisies

Die *Lewe van Adam en Eva* is die geskiedenis van die eerste man en vrou nadat hulle uit die Tuin van Eden verban is. Die boek is gedurende die 1e eeu n.C. in Aramees geskryf en lê klem op berou en toekomstige opstanding. Daar bestaan verskeie weergawes van die boek. Die Etiopiese weergawe van die *Struggle of Adam and Eve with Satan* dateer tussen die 5e en 6e eeu. Dié boek beskryf onder andere Adam en Eva se onervarendheid met hulle nuwe omstandighede. Hulle moet byvoorbeeld leer om lig en duisternis sowel as hitte en koue te hanteer. Deur dit alles heen poog Satan om hulle te verlei en te vernietig. Hy verander homself in die engel van die lig of in ander wesens (De Jonge & Tromp 1997:88-89).

Gaster (1969:35) toon aan dat die slang een van die karakters is wat die Bybelskrywers uit tradisionele verhale oor die Paradys oorgeneem het en vir sy eie doeleindes totaal verander het. Oorspronklik moes die slang slegs die heilige bome of fonteine bewaak. Dit is 'n standaardfunksie vir slange in die wêreld-folklore. Die beskrywing

²⁴⁵ *B.Sota* 9b.

²⁴⁶ In *Genesis Rabba*.

van die slang as listig (Gen 3:1) beteken nie noodwendig dat hy boos of slinks is nie. Omdat hy naby water leef, word hy as die oorsprong van wysheid beskou. Omdat hy naby die aarde leef en by grafstene en –kelders gevind word, word hy as die beliggaming van afgestorwene verstandiges beskou. Slang was in Griekse tempels aangehou om deur hulle die orakel te besoek. Vir die Bybelskrywer (van Genesis 3) was die slang beide onheilspellend en boosaardig sowel as slinks. Hiërdie siening [van die Bybelskrywer] oor die slang stem ooreen met antieke Oosterse tradisies waarvoor daar oorvloedige getuienis bestaan. Die Arabiere, byvoorbeeld, gaan van die standpunt uit dat elke slang 'n potensiële demon is. Die feit dat die slang voortdurend vervel, het die geloof laat ontstaan dat hy onsterflik is en gereeld verjonging ondergaan (Gaster 1969:35-36).

Volgens 'n tradisie wat deur die Moslem-geskiedskrywer *at-Tabari* (838-922) aangetoon is, het die duivel [in die Tuinverhaal] in die mond van die slang plaasge neem en sodoende daarin geslaag om by die ingang van die tuin verby die engelwag te kom. Die duivel het eers net deur die mond van die slang gepraat, maar later het hy self te voorskyn gekom (Van Selms 1967:64).

2.5 Joodse mistisisme

Die afgelope aantal jare het dit duidelik geword dat variante vorms van religieuse mistisisme Judaïsme gedurende die Talmoediese era binnegedring het. Volgens argeologiese getuienis uit die Grieks-Romeinse tydperk was daar 'n wydverspreide invloed van die Grieks-Romeinse mistisisme op Judaïsme vanaf die 2e tot die 6e eeu. Karakteristiek van Judaïsme was die verandering wat ingetree het deur die gebruik van [voorheen verbode] heidense simbole. 'n Groot aantal beelde is uit die tempel-simboliek ná 70 n.C. oorgeneem – dit was teenstrydig met die onderrig deur die Talmoediese Wet. Verbode simbole is nogtans wydverspreid in sinagoges gebruik. Dit is derhalwe nie vreemd dat heidense simbole met mistiese betekenis in Joodse argeologiese vondste voorkom nie (Neusner 1975:174, 179-180, 182). In die Misjna *Hagigah* 2:1 word genoem dat terwyl die skepping 'n wegspringplek is vir heelwat mistiese spekulاسie, sodanige spekulاسie deur talle rabbi's as uiters gevaarlik beskou word. Eeue later het sommige geleerdes mistiese studies totaal verbied (Patterson & Edelman 1970:150).

Deur die eeue was daar in die Joodse denke twee strominge wat teenoor mekaar gestaan het. Die een was rasionalisme soos deur die Talmoed aangebied, en die ander stroming was mistisisme wat deur die *Kabbalah*²⁴⁷ toegelig is. Vir diegene wat na rede en wysheid gesoek het, was die *Kabbalah* kinderagtig en bygelowig. Dit is nie moeilik om te begryp waarom die bonatuurlike dié mense sal aantrek wat deur die eeue vervolg was nie. Vir hiérdie mense [Jode] was die enigste manier om te oorleef en hulle vyande en die bose geeste te hanteer, om in die mistiese wêreld te ontsnap. Die *Kabbalah* is 'n dogma wat deur tradisie ontvang is (Shulman 1971:640). Oor die algemeen is mistici op soek na intieme kennis van die goddelike wat bokant die intellektuele en rasonale denke strek. Hulle stel belang in die ervaring van die heilige op 'n intuïtiewe, direkte en intense manier (Holtz 1984:306).

Die woord *Kabbalah* het oorspronklik die wetlike tradisie van Judaïsme aangedui. Later was dit op die Joodse mistiese tradisie van toepassing. Dit het veral die sisteem van esoteriese, mistiese spekulاسie en praktyke ingesluit wat gedurende die 12e en 13e eeu ontwikkel is. Belang by die *Kabbalah* was aanvanklik beperk tot 'n uitgesoekte groepie. Mettertyd het groot getalle Jode daarby betrokke geraak. Die *Kabbalah* was op Ou-Testamentiese openbaring gebaseer. Die geopenbaarde teks word deur middel van verskeie hermeneutiese tegnieke geïnterpreteer. Die metode wat die mees algemeen gebruik is, het van drie verskillende letter- en getallesimboliek gebruik gemaak, naamlik *gematria*, *notarikon* en *temurah*. Die kabbaliste het kenmerkende dogmas oor skepping en redding ontwikkel. Die skeppingsdogma was gebaseer op 'n teorie dat die wêreld uit die transendente en ondeurgrondelike God ontstaan het (*En Soph*), deur 'n reeks toenemende materiële manifestasies (*sephirot*). Hierdie manifestasies herhaal in vier ineenskakelende reekse of "wêrelde"²⁴⁸. Die klassieke dokument van die *Kabbalah* is die *Zohar* wat in ongeveer 1290 tot stand gekom het (Blau 1980:3).

In *Zohar* I word verskillende aspekte van Genesis bespreek, en meer in besonder die skeppings- en Tuinverhaal. Die uitdrukking "na die beeld van God" is letterlik opgeneem. 'n Voorstelling van die oer-Adam word gegee. Aangesien Adam – volgens die kabbaliste se interpretasie – beide manlik en vroulik is²⁴⁹, beteken dit dat elke

²⁴⁷ Dit beteken die "Tradisie van verborge kennis".

²⁴⁸ Uitstraling (*atzilut*), skepping (*beriah*), vorming (*yetzirah*) en wording (*assiyah*).

²⁴⁹ Dus androgien, sien §2.1.6.4.7.

persoon wat nie uit manlike en vroulike elemente saamgestel is nie, nie 'n ware en volledige persoon is nie²⁵⁰ (Sperling & Simon 1931:130, 147, 177). Die *Kabbalah* sê voorts dat Adam die kosmiese perfeksie gesimboliseer sowel as omvat het. Met sy val is die materiële wêreld geskep en die lig van die goddelike natuur in ontelbare klein vonkies opgebreek. Hierdie vonkies verlig die menslike siel. Aan die einde van alle tye sal dit weer in die volmaakte verenig (Storm 2001:14).

Die kabbaliste noem ook dat die nie-Jode (onbesnedenes) die afstammeling is van die oorspronklike slang wat Eva verlei het. Hierdie gemengde nakomeling het ontstaan as gevolg van die onsuiverheid wat die slang in Eva ingespuet het²⁵¹. Die bose verleier beteken letterlik: die slang. Die slang is die Satan²⁵² (Sperling & Simon 1931:108, 133-134).

Uit antieke tradisies was die voorstelling van *Lilith* reeds in die kabbalistiese demonologie gevestig. In die *Zohar* kry sy benamings soos hoer, die bose, die valse of die swarte²⁵³. Sy is daarin bekend as 'n verwurger van babas (Scholem 1971:247). Die *Zohar*²⁵⁴ sê voorts:

"It is, moreover, the night on which the 'evil power', being supplanted by 'beneficient power', roams about the world, accompanied by his many hosts and legions, and pries into all places where people perform their conjugal intercourse immodestly and by the light of a candle, with the result that the children born of such intercourse are epileptics, being possessed by spirits of that 'evil power', which are the nude spirits of the wicked, called demons (*shedim*) these are pursued and killed by the demon *Lilith*",

asook²⁵⁵

"for the sin of unchastity Israel has been sent into captivity and the

²⁵⁰ *Zohar* I, *Bereshith* 34b, 55b.

²⁵¹ *Zohar* I, *Bereshith* 28b.

²⁵² *Zohar* I, *Bereshith* 35b.

²⁵³ *Zohar* I, 14b, 54b; *Zohar* II, 96a; *Zohar* III, 19a, 76b.

²⁵⁴ *Zohar* I, 14b.

²⁵⁵ *Zohar* I, 27b.

*Shekinah*²⁵⁶ also, and this is the uncovering of the *Shekinah*. This unchastity is *Lilith*, the mother of the mixed multitude".

(Sperling & Simon 1931:60, 105).

Patai (1992:341, 377) voeg hierby dat volgens een legende in die *Zohar*, *Lilith* 'n godin was wat deur God geskep is. In 'n ander verhaal was sy die metgesel van God. 'n Ander afdeling van die *Zohar* noem *Lilith* die gevaarlikste vroulike demoon wat nog ooit die Joodse verbeelding aangegryp het.

In 586 v.C. is die Jode hulle sekuriteit ontnem toe die tempel verwoes en hulle in ballingskap weggevoer is. Hulle het geglo dat die tempel onaantasbaar was. Eeue later – in 70 n.C. – verloor hulle weer die tempel, hierdie keer aan die Romeine. Die rabbyne het die logiese gedoen: om hulle in die Wet te verdiep en sodoende 'n eie sekuriteit te skep. Talle mense, wat nie noodwendig in die Wet sekuriteit gevind het nie, het na iets anders gesoek. Die bonatuurlike hou vir sommiges 'n besondere bekoring in. Dit is dus te begrype dat hiërdie mense aanklank sou vind by 'n beweging soos die *Kabbalah* wat, volgens die volgelinge, antwoorde op vrae oor die verlede en die toekoms kan verskaf.

²⁵⁶ Goddelike teenwoordigheid.